

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛЫҚ БИЛИМЛЕНДИРИҰ
МИНИСТРЛИГИ
ӘЖИНИЯЗ АТЫНДАҒЫ НӨКИС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДОГОГИКАЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ

Қол жазба хуқықында

ҚУРБАНОВ МУХТАРБАЙ ДАҰЛЕТБАЕВИЧ
**«Әжинияз шығармаларындағы антропонимлердің лексика-
грамматикалық өзгешеликleri»**

Қарақалпақ тили қәнигелиги магистри дәрежесин алыў ушын усынылған

ДИССЕРТАЦИЯ

Қәнигелик: «Қарақалпақ тили»

Шифр: 5A141300

Жумыс көрилип шығылды
хәм қорғаўға қойылды.
«Қарақалпақ тил билими»
кафедрасының баслығы:
проф.О.Доспанов
«_____» _____ 2006-ж

Илимий басшы:
ф.и.к. доц. О.Т.Сайымбетов
_____
Илимий мәсләхәтши: ф.и.к. доц.
М.Қаландаров
_____

НӨКИС - 2006

Мазмуны

ЖУМЫСТЫҢ УЛЫҰМА СЫПАТЛАМАСЫ.....	3
КИРИСИҰ	6
1. ӘЖИНИЯЗ ШАЙЫРДЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИГИ ХӘМ ОНЫҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ.....	9
2. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚОЛЛАНЫЛҒАН АНТРОПОНИМЛЕР ХАҚҚЫНДА.....	12
I БАП. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМЛЕРДИҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚУРАМЫ	18
1. Өз сөзлик қатлам.	23
2. Түркий-монгол тиллерине ортақ қатлам.	26
3. Араблық шығысқа тән қатлам.	27
4. Парсы тилине тән қатламлар	31
5. Аралас шығысқа тән қатламлар.....	33
II БАП. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМЛЕРДИҢ ГРАММАТИКА-СТРУКТУРАЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ.	38
I Морфемалық усыл.	45
1. Аффиксация усылы.	46
2. Сөз қосылыұ усылы.	50
2.1. Составлы атлар.	51
2.2. Бириккен адам атлары.	52
2.3. Қысқарған адам атлары.	56
3. Аббревиация	57
II. Морфемалық емес усыл.	58
III. БАП. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМ АТЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-ТЕМАТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ.....	60
Ж У Ұ М А Қ.....	86
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР	88

ЖУМЫСТЫҢ УЛЫҰМА СЫПАТЛАМАСЫ

Теманың актуальлығы. Ең биринши гезекте қарақалпақ тилинің тарихын үйрениў. Тарихый көз-қарастан алып қарағанда қарақалпақ тили лексикасында түркий тиллери ушын ортақ болған сөз байлықлары қарақалпақ тилинің де сөзлик қурамының тийкарын қурайды. Бундай сөз байлықларына тилимиздеги әйемнен киятырған хәм бүгинги күнге шекем раўажланып киятырған антропонимлерде киреди. Адам атларын тарихый көз-қарастан илимий анализлеп көргенимизде бир қанша басқышларды басып өткени көринеди. Бул жағдайларды әлбетте шайырлар шығармаларында айқын көриўге болады. Классик шайырларымыздан бири Әжинияз шығармаларындағы қолланылған адам атлары яғный, антропонимлер усындай бир қатар өзгешеликleri менен көзге түседи. Бундай өзгешеликлерди үйрениў теориялық жақтанда да, әмелий жақтанда әҳмийетли мәселерден бири болып есапланады.

Қарақалпақ тилинде айырым мийнетлерди хәм мақалаларды есапқа алмағанда, бундай классикалық шайырлар шығармаларының тили, соның ишинде оларда қолланылған меншикли адам атларына илимий анализ исленген жоқ. Соның ушын да бизиң бул жұмысымызда Әжинияз шығармаларындағы қолланылған антропонимлердиң бир қатар өзгешеликleri илимий тийкарда үйрениледи хәм бул теманың актуаллығын белгилеп береди.

Илимий жұмыстың мақсети хәм ўазыйпалары. Илимий жұмыстың тийкарғы мақсети, қарақалпақ классик шайыры Әжинияз шығармаларында қолланылған антропонимлердиң лексикалық қатламы, тарихый шығысы, грамматика-структуралық хәм семантика-тематикалық т.б. бир қатар өзгешеликлерин илимий тийкарда үйренеди. Сондай-ақ, антропонимлердиң хәр қыйлы мәнилик өзгешеликлерге ийе болыўы, олардың тилдиң ишки нызам қағыйдалары тийкарында бир қанша өзгерислерге ушыраўының себепleri сөз етиледи хәм де исимлерге сыпатлама бериў болып табылады. Қандай жағдайлар себебинен олар (исимлер) раўажланып хәзирги күнге шекем жетип келиўи ямаса тилимиз қурамынан қолланылыўдан буротала шығып қалыўы т.б.

сөз етиледі. Және де төмендегідей мәселелерді шешіуді өз алдына ұазыйпа етип алады.

-антропонимлердің тил системасындағы тутқан орны;

-қарақалпақ антропонимлернің үйрениліуі жағдайларын анықлау, оларға қосымша пиірлер қосыу;

-шығармадағы қолланылған адам атларының хәзирги тилдеги адам атлары менен салыстырып, сыпатлама берилип, олар арасындағы бир қатар өзгешеликлерді анықлап көрсетиу;

Илимий жұмыстың жаңалығы. Илимий жұмыстың жаңалығы деп соны көрсетиуге болады, теманың өзинен көринип турғанындай тилимиздеги XIX әсирде қолланылған айырым адам атларын турмысымызға, миллийлигимизге қайта енгизиу. Олардың гөнерип қолланылыудан шығып қалыу себеплери, сондай-ақ, исимлердің мәнилери, турмысымызда тутқан орны хәққында сөз етиледі. Өткен дәуірлерде жазып қалдырылған шығармаларда қолланылған исимлер хәққында усы күнге шекем сөз етилмеген. Исимлер қурамының рауажланыуы хәм байып барыуының тилимизге көрсеткен тәсирин, қатнасын көриуге болады. Егер усындай жағдайларды есапқа алсақ, онда бул жұмыстың илимий жаңалығы жүдә әхмийетли екени көринеди.

Жұмыстың теориялық хәм әмелий әхмийети. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары бойынша жазылған барлық мийнетлердің теориялық жағынан орны айрықша болып табылады. Оларда антропонимлердің лексикалық қурамы, грамматикалық қурылысы хәм жазылыу қағыйдалары т.б. көплеген мәселелер айтылады. Сонлықтан да бизиң бул илимий жұмысымыз да жоқары хәм орта арнаулы оқыу орынларындағы студент оқыушыларға хәм басқа да өзлриниң исимлериниң мәниси менен қызығыушылар ушын өз пайдасын тийгизери сөзсиз. Ана тилин оқытууда теориялық хәм әмелий керекли қурал сыпатында да қолланылыуы мүмкин. Жұмыстың материалларынан келешекте оқыу қолланбалар, илимий мақалалар, услубий қолланбалар жазыуда да пайдаланыуға болады деп ойлаймыз.

Илимий изертлеудің методлары. Илимий изерлеу жұмысында тийкарынан сыпатлама хәм салыстырмалы тарийхий методлар қолланылды. Шығармадағы қолланылған адам атларының хәр бирине сыпатлама берилип, хәзирги тилимиздеги адам атлары менен салыстырылып үйренилди.

Илимий изертлеудің тийкарғы дереклери. Илимий изертлеудің тийкарғы дереклери етип, XIX әсир қарақалпақ классик шайыры Әжинияздың шығармалары тийкарғы дерек етип алынды. Сондай-ақ, қосымша, меншикли адам атлары бойынша исленген бир қатар тилши қәнийгелердің илимий жұмысларындағы айтылған қунлы пикирлери басшылыққа алынды. Тийкарынан өзбек, қазақ хәм қарақалпақ тиллериниң антропонимлери бойынша исленген жұмыслардан кеңнен пайдаланылды.

КИРИСИҰ

Тилдің лексикалық қурамынан орын алатуғын меншикли адам атлары яғный антропонимлердің орны тил тарийхы ушын да әҳмийетли болып есапланады.

"Антропонимика грекше **anthropos** - «адам» хәм **onyma** «ат», «атақ», «исм» деген мәнилерди аңлатып, адам атларын изертлейтуғын илим болып есапланады. Оның изертлеу объектине жеке адам атлары, фамилиясы, әкесиниң аты, атақ (титул) аты, жасырын (псевдоним) аты, лақап аты-қулласы адамға байланыслы қойылған барлық атлар киреди¹.

Тилдеги хәр бир аттың, атаманың (мәселен жер, суў атамалырының) сондай-ақ, адам атларының да өзлериниң қойылыуы себеплери бар. Олар белгили бир нәрселерге тийкарланып қойылады хәм оның менен өз-ара тығыз байланыста болады. Мәселен белгили бир жердің атамасы бир шахстың исми менен аталатуғын болса, керисинше қойылытуғын жайғдайлары да болады. Тилдеги усындай атамаларды, атларды тилдің арнаулы изертлейтуғын тарауы бул ономастика деп аталады. Ономастика да өз ишине көплеген атларды жер-суў атамаларын(топономика), аспан аспан денелери қуяш (космономика) өсимлик, хайуанатлар атларын (фитоним, зоономия) тағы басқа усаған көплеген меншикли атларды изертлеп үйренеди. Солардың бири антропонимика яғный жәмийеттеги, турмыстағы хәр бир адамға қойылған меншикли атлар. Адамларға меншикли атлардың қойылыуының ең биринша себеби бул оны басқалардан ажыратып көрсетиу ушын, яғный анығырақ айтқанда көпшиликтен жеккени көрсетиу болып табылады.

Дүньяға келген балаға ат қойыу бул ең биринши ата-ананың қала берсе халықтың ұазыйпасы. Адам атлары халықтың өтмиште басып өткен тарийхы, әсирлер дауамында сақланып киятырған үрип-әдет дәстүрлери хәм мәдений турмысы менен тиккелей байланыслы. Хәр бир халық, миллеттиң өзлериниң ана тили болғаны сыяқлы олардың ат қойыу өзгешеликлери де бар. Мәселен бир адамның аты арқалы оның қайсы миллеттиң ўәкили екенин анықлауға

---

¹ Сайымбетов О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н., Билим. 2000. 3-6 .

мүмкиншилик береді. "Ат қойыу адамның жәмийеттегі өмири менен байланысly хәм бул тосаттан емес, себеби жеке атларды таңлау хәр бир халыққа тән болған турақлы хәм улыұмалық қызығыұшылықты пайда етеди. Бул ески дәстүрге адамлар бәрқулла үлкен кеуил бөлген."¹

Қарақалпақша адам атларының да өзлериниң қойылыу өзгешеликлери хәм дәстүрлери бар. Айырым атлар белгили бир мақсетлерге тийкарланып қойылса, биразлары сол тууылған баланың тууылыу жағдайларына, халатларына хәм орнына, белгисине тағы басқаларға арналып қойылады. Мәселен, халықтың ең әпиұайы дәстүрлериниң бири бул нәрестениң тууылған ұақтындағы артықша белгиси ямаса көриниси. Соған байланысly оған Кемисбай, Артықбый, Меңлигул т.басқа исимлер бериледи.

Қайсы бир халық яки миллет болмасын өзиниң пүткил өмири, турмысы даұамында өзине жақын халықлар менен мәдений руұхый байланыста болады. Бундай дәстүрли байланыслар олардың дәстүрлеринде, миллийлигинде сәуленеди. Сондай-ақ, тилине де өз тәсирин тийгизеди. Демек, бундай байланыслар нәтийжесинде тилге жаңа адам атлары, ат қойыудың жаңаша дәстүрлери кирип келеди. "Бирақ, адам атларында тарийхый шынлық бар-деп қарау орынсыз. Себеби айырым қыз-келиншеклердиң «Ханзада», «Бегзада», «Шахзада» атларына қарап отырып, оларды хан хәм бектиң әуладларынан тарқалған деп қарауға болмайды"².

Тилдеги меншикли адам атларының жаңадан байып хәм раұажланып барыуына халықтың руұхый дүнья танымы, үрп-әдет дәстүрлери хәм соның менен бирге сиясий-экономикалық турмысы да өзиниң тиккелей тәсирин тийгизип отырады. Буның дәлили етип соны айтыуға болады, Орта Азия, түркий халықлары, соның ишинде қарақалпақлардың да сиясий турмысыда ХХ әсирдиң 20-жылларына шекем басқаруу ислери Ислам дини тәлийматлары, шәрият тийкарында басқарылып келген. Буның нәтийжесинде бир қатар арабша, парсыша исимлер, диний үрп-әдет дәстүрлерге байланысly адам

---

¹ Камиров.К Имя наречения у киргизов в прошлом и настоящем. Сб.Ономастика Средней Азии. Фрунзе. 1980. 91-б

² Мәмбетов К. Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы. Н., Қарақалпақстан. 1995. 217-б.

атлары кәлиплести. Бундай исимлердің биразы қолланылыудан шығып қалған болса, айырымлары бүгінгі күнде тилде жийи қолланылады. Мәнилері де көпшилик үшін түсиниксиз болып тек ғана тилдің лексиклық қурамнан орын алып киятыр. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиндеги меншикли адам атларының усындай хәр бир дәүйирдеги дөрелиў өзгешеликлерин есапқа ала отырып, өткен әсирлердеги қарақалпақ халқының шайырлары шығармаларында қолланылған адам атларын салыстырмалы түрде изертлеп үйрениў, тил тарийхы үшін оғада әхмийетли. XIX әсирде жасаған қарақалпақ классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы (1824-1878) дөретиўшилигинде қолланылған көплеген адам атлары хәзирги тил үшін да тән. Ал, айырымлары хәзир дерлик улыўма гезлеспейди. Бирақ солай да шығармалардағы адам атлары хәзирги әдебий тил үшін тән болған барлық адам атларын толығы менен қурай алмайды.

Ономастика илиминиң антропономика тараўы тилдеги меншикли адам атларының усындай семантикалық өзгешеликлерин, олардың қурамын, қурылысын хәм келип шығыў тарийхын т б. изертлеп үйренеди. Барлық түркий тиллери бойынша бир қатар алымлар бул бағдарда илимий изертлеў жумысларын жүргизген. Солардың қатарында қарақалпақ тил илиминде де бир қанша изертлеў жумыслары алып барылған. Атап айтқанда тилдеги адам атларының изертлениўиниң әхмийети,¹ олардың орфографиялық жазылыў қағыйдалары,² грамматика- структуралық қурылысы,³ хәм лексикалық қурамы⁴ хәм т. б. мәселелери бойынша бир қанша жумыслар исленген.

---

¹ Абдимуратов. К. Неге усылай аталған? Н., 1965.; Баскаков. Н. А. Состав лексики и каракалпакского языка и структура слова. М., 1962.; Баскаков. Н. А. Каракалпакский язык. II-том. М., 1952. 19-ст.; Бекбергенов. А. авторлар менен. Қарақалпағстанда ономастикалық изертлеўдің раўажланыўы. Вестник.КК. ФАН Уз ССР. Н, 1990.№3.; Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ адам атларының қойылыў өзгешеликleri. Қарақалпақ тил билиминиң гейпара маселелери. Н.,1994. т.б

² Доспанов.О. авторлар менен. Қарақалпақ исимлери. Н, 1994.; Г.Әлниязова. Қарақалпақ исимлери. Н.,Қарақалпақстан. 2003. т.б

³ Баскаков.Н.А. Элемент "гул, роза, цветок" В составе каракалпакских женских имен. В кн. Ономастика Средней Азии. I. М. 1978.; Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н.,Билим. 2000. х т б.

⁴ Сайымбетов.О.Т Антропоними арабского пресхождения в каракалпакском языке. Вестник. КК. ФАН. УзССР. Н., 1982. №4.; Шәмшетов.Ж. Қарақалпақ тилиндеги араб антропонимлеринен. УзССР. ИА. КФ. Хабашыси. Н.,1974. №1.; Шәмшетов.Ж. Исминиздин мәнисин билесиз бе? Н., Қарақалпақстан. 1997.

1. ӘЖИНИАЗ ШАЙЫРДЫҢ ДӨРЕТИҰШИЛИГИ ХӘМ ОНЫҢ ӨЗГЕШЕЛИГИ

XIX әсир қарақалпақ халқының тарийхында сондай-ақ, мәдениаты, әдебиятында үлкен өзгерислер болған, яғный ояныұ дәуири болған деп айтыұға болады. Себеби аталған әдебиат, мәдениат, илим, ағартыұшылық майданында қарақалпақ классиклери, белгили сөз шеберлери болған Күнхожа, Бердах, Әжинияз хәм Өтеш сыяқлы шайырлар жетилисип шықты. Соның ушын да бул дәуир қарақалпақ халқы әдебиятының ең гүлленген хәм раұажланған дәуири болды. Әсиресе соны айрықша айтып өтиұ керек, аталған шайырлар қарақалпақ миллий әдебиятына, халық турмысына бириншилерден болып жазба әдебиаттың баслап бериұшилери болды. Бирақ олардың барлығы да жазба әдебиатты бирден тарқатып ямаса бирден раұажландырды деп болмайды. Себеби жазба әдебиаттың өзи де бирден белгили бир системаға түсип кеткен деп айтыұ қыйын. Жазба әдебиаттың өзи де өзиниң сағасын халықтың бурыннан сақланып, жетип киятырған халық аұызеки дөретпелери үлгилеринен алады. Бирақ соны да айтыұ керек бул екеұи де (жазба әдебиат пенен аұызеки әдебиат) араласып жүре береди деген пикир туұылмаұы керек. Белгили дәрежеде аұызеки әдебиаттың да, жазба әдебиаттың да өз үлги қағыйдалары, өзине қойылатуғын талаплары бар. Усы жерде айта кететуғын бир нәрсе бар. Хәзирги қарақалпақ тилшилери де, әдебиатшылары да жазба әдебиатты Күнхожа өз шығармаларында баслап берди ме яки Әженияз шайыр баслап берди ме деген сораұлы пикирлер туұылады.

XIX әсир қарақалпақ классиклери шығармаларының тилин анализлеп үйренгенимизде барлық шайырлар шығармалары тилиниң бирдей, бирдей формада емеслигин анықлаған. Күнхожа өз шығармалары арқалы жазба әдебиатты баслаған болыұы мумкин. Бирақ оның шығармаларын үйренип көргенимизде халықта бурыннан бар, сақланып киятырған аұызеки әдебиаттың үлгилери басым екенлиги көринеди. Қосықлары төрт қатарлық үлгиде. Бердах шайыр хаққында да усындай пикирди айтыұға болады, ол да дәстан, шежире жазып қалдырған. Оның шығармаларының тили де халықтың әпиұайы сөйлеұ

тили. Және жазба түрде жазылып қалдырылған мийраслары толық бизге шекем жетип келмеген, тек халықтың ядында, халық аўзынан жазып алынған хәм усы тийкарда анализ исленип изертленген. Ал Әжинияз шайыр болса өз қосықларын пүткиллей жазба нусқада қалдырған. Жазба әдебияттың тили үлгилери жақсы сақланған. Деген менен айрымлары аўызеки формада да халыққа кең тараған. Туўры, барлық қосықларының текстлери бизге шекем жетип келмеген. Себеби ХХ әсир басларында халықты қайта ғалаба саўатландырыў және халықтың алдыңғы саўатлы адамлары болған молла, ахунларды, араб-парсы тиллеринде жазып қалдырылған барлық китап шығармаларды жоқ етти. Солай болса да қолда бар, усы күнге шекем жетип келген шығармаларының текстлерин анализлеп, үйренип көргенимизде Әжинияз шайырдың хақыйқатында да жазба әдебияттың баслаўшысы хәм раўажландырыўшысы деўге болады. Бул бойынша яғный, шайырдың дәретиўшилик жолы хаққында көплеген әдебиятшы алымлар изертлеў жумысларын жүргизген болса да, шайыр шығармаларының көркем тили бойынша дерлик изертленген жоқ. Әсиресе, көркем шығармаларының тили (айырым мийнетлерди есапқа алмағанда), олардың хәзирги әдебий тил менен өзгешелиги дерлик сөз етилмей киятыр.

Әжинияз шайыр қалайынша қарақалпақ жазба әдебиятын раўажландыра алған.

ХІХ әсирде жасаған қарақалпақ халқының барлығы саўатлы, хат таный алатуғын дәрежеде емес еди. Тек айырым мешит, медреселерде оқыған адамлар ғана хат оқый алатуғын еди. Әжинияз өз заманының оқымыслы, билимли, саўатлы адамларынан саналады. Ол тек өзи жасап турған орталығында ғана қалып кетпеген. Өз билимин, саўатын еле де асырыў, жетилистирыў ушын Орта Азияның белгили қалаларының бири сондай-ақ, Шығыс халықларында да белгили орын тутқан Хийўа шәхәриндеги еки медресени оқып питкерген. Ол молла хам охун атақларын да алған. Бул дәўирде (ХІХәсир) түрк тиллариндеги шығармалардан басқа Шығыс халықларының әжайып әдебий мийрасларын, хасыл дүрданаларын, Шығыс халықларының уллы классиклери шығармаларын

оқып үйренди. Соның үшін да шайыр қарақалпақ әдебиятына жазба әдебиет үлгілерін сиңдирді. Ол қарақалпақ әдебиаты тарихында біріншілерден болып қосықтың жаңа форма жанрларын яғнай, бұрын жоқ тағы бир жаңа үлгіде мухаммес (мухаллес) жанры үлгисінде қосықлар дәретти. Бул жанр хақықат жазба әдебиаттың үлгиси болып есапланады.

Әжинияз шайыр тек түрк халықларының әдебиаты дөгерегінде ғана қалып кетпеди. Шығыс классиклери өз шығармаларын тек түрки тиллерінде емес, сондай-ақ, араб хәм парсы тиллерінде дәрететуғын болған. "Мусылман халықларының кийели китабы болып есапланған Қуранда усы араб имласында, араб тилинде жазылған. Сонлықтан да ерте дәуірлердеги түркий халықлары арасынан шыққан көрнекли шайырлардың басым көпшилиги түркий тилин биле тура өз шығармаларын араб ямаса парсы тиллерінде жазыўды үрдиске айландырған еди. Усындай жағдайлардың нәтийжесінде оқымыслы қарақалпақ шайырлары да түркий халықлары әдебий тили менен шекленип қалмастан, араб-парсы тиллерин де жетик билиўге хәрекет еткен, ал олардың айырымлары бул тиллерди терең өзлестирген еди. Қарақалпақ оқымыслы шайырларының бир қатарларының араб, парсы, түрки(халықларының) әдебий тиллерин жақсы билгенликлери олардың Шығыс классикалық әдебиатын сондай-ақ, араб халықлары әдебиатын үйрениўине, билиўине олардың айырым дәстүрлеринен пайдаланыўларына алып келди."-деп көрсетеди.¹

Әсиресе, Шығыс классиклери қәлемине тийисли стиллердиң бири араб алфавити тәртибинде қосық жазыў яғнай, муашшақ қосық үлгисин Әжинияз қарақалпақ жазба әдебиатына біріншілерден болып енгизген. Бундай қосықлар қатарына оның "Әй әлип", "Бери кел" қосықларын айтыўға болады. Ол бул усылда араб алфавитин үйрениў үшін да қолланған болыўы мүмкин. Себеби ол халықты саўатландырыў жұмысларын да алып барған. Ол ўақытта қарақалпақ халқы турмысында ислам дининиң уллы китабы Қуран сүрелери оқытылып үйренилетуғын болған. Динниң тәсири күшли болғанын көриўге

---

¹ А.Пирназаров. Күнхожа, Әжинияз, Садық шығармаларында қолланылған дәретиўшилиқ усылар. Н.,Билим 2000.50-б.

болады. Әжинияз шығармаларының тилин сол дәуірде жасаған басқа шайырлар шығармаларының тили менен салыстырып көргенде біраз өзгешеліктер бар екенлігі көрінеді. "Әжинияз шығармаларының бизін дәуірімізге жазба түрде келип жетіуі оның шығармаларының тил өзгешеліктерін дұрыс анықлауға мүмкіншілік береді".¹ Мәселен, ол шығармаларын қарақалпақ тилинде жазғаны менен де, тийкарынан басқа тиллерден кирген сөзлерди көптеп қолланған. Әсиресе араб, парсы тиллериниң сөзлерин көп ушыратыуға болады. Шайыр өз шығармаларында бундай сөзлерди тек мәзи қоллана берместен керекли жеринде қосықтың тәсиршеңлігін артырыу үшін пайдаланған. Тилимизде бар сөзлердиң синонимлик сыңарларын басқа тиллердеги бир қатар сөзлер менен бере алған. Соның менен ол қарақалпақ тилиниң лексикасының байыуына, рауажланыуына үлкен үлесін қосқан. Қарақалпақ тили қурамына араб, парсы сөзлери бұрыннан ерте дәуірлерден баслап кирип келген. Бул ХІХ әсирдеги шайыр шығармаларында хәр түрли. "Ал, Әжинияз болса, өз дәуірінде Шығыстың көркем әдебияты менен тереңнен таныс болған хәм олардың тиллерин тереңнен үйреніп, сол тиллердиң составындағы сөзлерди қарақалпақ поэзиясына шеберлик пенен ендіре билген. Сонлықтан Әжинияздың қосық қатарларында жийи-жийи араб-парсы, ески түрки, шағатай хәмде тағы басқа тиллерден кирген көп ғана сөзлер ушырасады",² -деп көрсетеди. Шайыр арабша сөзлерди шығармаларында көбірек хаял-қызлар образын, портретін жасау үшін қолланған.

2. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚОЛЛАНЫЛҒАН АНТРОПОНИМЛЕР ҒАҚҚЫНДА.

Қарақалпақ халқының белгили классик шайыры Әжинияздың шығармаларын оқып отырып, биз қарақалпақ халқының мәдениаты, әдебияты

---

¹ Д.Сайтов. ХVIII-ХІХ әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Н.,Қарақалпақстан. 1989.55-б,

² Д.Сайтов. ХVIII-ХІХ әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Н.,Қарақалпақстан. 1989.55-б

менен тереңнен танысамыз. Соның менен қатар өзимиздің ана тилимиздің тарихы менен де танысып өтеміз. Бул тек Әжинияз шайыр шығармаларында ғана емес, сол дәуірде жасап дәретиушілік пенен шуғылланған барлық классиклерде де анық көрінеді. "Қарақалпақ классикалық шайырлары шығармаларының лексикасын изертлеу арқалы биз олардың ревалюцияға шекемги жазба әдебий тилдің қалиплесиуине қандай үлес қосқанын хәм қарақалпақ тилинің тарихындағы олардың хақықый орнын анықлаймыз".¹

Әжинияз шығармаларының тилин анализлеп отырып, қарақалпақ тилинің лексикасының бир қанша бай екенлигин көриуге болады. Соның менен қатар тилдің лексикалық қурамынан кең орын алып хәм қатар раўажланып киятырған меншикли адам атлары менен де танысыуға кең мүмкиншилик береді. Өйткени, шайыр өзинің шығармаларында өзи жасаған дәуірлердеги көпшилик ер адамлар хәм хаял-қызлар исимлерин келтирип өтеді. Адам атларын, оған тийисли басқа да атлардың әсиресе, белгили бир дәуірдеги олардың тил қурамындағы қолланылуы өрисин оның қурылысын, мәнилик өзгешеликлерин х.т.б. тәреплерин үйрениу арқалы биз ең биринши гезекте тилдің тарихын, раўажланыу заңлықларын хәм жәмийеттиң, мәденияттың тилге соның менен бирге, адам атларының қойылуы дәстүрлерине болған тәсирин көриуге болады. Себеби адам атлары да халық турмысында әхмийетли орын тутады. XIX әсирде жасаған шайыр шығармаларында сол дәуірде жасаған адамлардың исимлерин келтирип, оларды шығармаларының қахарманлары етип алған. Шығармада хәзирги әдебий тилге тән болған көпшилик исимлер дерлик толығы менен келтирилип өткен. Туўры, барлығы бирдей ямаса хеш қандай өзгерислер жоқ деп айтыуға болмайды, себеби буннан бир әсир бурынғы исимлер келтириледи. Соның ушын айырым фонетикалық, грамматикалық хәм семантикалық өзгешеликлерди көриуге болады. Мәселен шығармаларда төмендегидей исимлер айырым өзгешеликлерге ушыраған халда қолланылған: Злиха исми **Зулейха**-Болсын ол Зулейха сендин садаға...(Садаға. 17-б); Санобар=**Сәнәўбар**-Сениң қасыңда жоқ зағша Сәнәўбар...(Садаға. 17-б);

---

¹Д.Насыров. О.Доспанов. Қарақалпақ әдебияты шығармаларының тили.Н.,Билим.1995.37-б

Абыл=Әбил-Атасы Әбил кәтқуда, молла Тәжидур агасы...(Қыз ораз. 30-б) т.б. Бундай өзгешеликлер ҳаққында Х.Ҳамидов "Шайырдың дәрәтпелеринин сақланған барлық нускаларда көрсетиўинше оның ҳақыйқый аты Ҳажынияз. Ҳәзирги кең мәлим болып қолланылып жүрген Әжинияз түриндеги шайырдың атының фонетикалық варианты, шайыр мийрасларын халық аўызынан жазып алып жыйнаған дәслепки жыйнаўшылардың жеке өзлериниң сөйлеў өзгешеликлери бойынша қәлиплессе итимал"¹, - деп болжайды. Бул пикирге қосылыўға болады. Себеби шығармаларда Әжинияз шайырдың исми еки түрли формада келтирилген. Мысалы: **Әжинияз** -*Сен кеткен соң Әжинияздың өзиңе...*(Гулжан. 25-б) хәм **Ҳажынияз- Ҳажынияз ярының кейнинде қалып...(Гулжан. 26-б) т.б. формаларында келтирилген. Жоқарыдағы айтылған пикирге сүйене отырып шығармаларда қолланылған исимлердиң бундай өзгешеликлерине бир тәрәптен текстлерди жазып алыўшылар өзгертип жазған десек, бир тәрәптен халық аўызеки сөйлеў тилиниң жазба тилге тийгизген тәсири деген жуўмаққа келиўге болады. Қәйткенде де бундай исимлердиң еки формасын да хәзирги тилде жийи ушыратыў мумкин.**

Әжинияз шығармаларында қолланылған адам атларының лексикалық курамын изертлеп, үйренип көргенде олар тек бир тилге тән емес. "Лекин, хеш бир тилдиң сөзлик байлығы тек өзиникинен ибарат болып қалмайды. Белгили бир аймақта бурыннан қоңсы болып жасаған урыў, қәўимлер, елатлар, халықлар түрли усылларда өз-ара мунәсебетте болған. Сиясий- эканомикалық, мәдений ағартыўшылық, диний этник байланыслар бул халықлардың тиллерине де тәсир еткен. Бир тилден екинши тилге сөзлердиң, адам атларының кирип келиўи хәм өзлесийи әдеттеги жағдай болған."² Шығармаларда да түркий тиллерине тән исимлер менен бирге араб, парсы-тәжик ал, айырым ески грек, еврей тиллеринен өзлескен адам атлары да көплеп ушырасады. Адам атларының бундай өзлесийи себеплерин хәр қыйлы жағдайларға байланыслы деп айтыў мумкин.

¹ Х.Ҳамидов. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери. Н.,Қарақалпақстан.1985.10-б

²Э. Бегматов. Ўзбек исмлари. Комуслар Бош тахририяти. 1991.189-б

Енди Әжинияз шайырдың өз шығармаларында адам атларын қолланыуы бир қанша өзгешеликлеринен бири шайыр хаял-қызларды көбирек бир-бири менен салыстырып, тәрийплеп олардың сулыұлығын хәм оған сай исмлеринин гөззаллығын айтады. "Мәселен, Әжинияздың "Садаға" атлы қосығында Уғылжан атлы қыздың сулыұлығы тәрийпенген. Қосық жәми болып 15 куплеттен ибарат. Қосықта шайыр қахарманының сулыұлығын аўыз хәм жазба әдебиятларда жийи қолланылатуғын сыяқлы Айдың, Күннің, Шолпан жұлдызының сулыұлығына теңлемеген, сулыұлықты тәрийплеудеги бұрыннан бир усылды қайталамаған, ал оны қарақалпақ әдебиятында бұрынғы, соңғы еле хеш ким тәрәпинен қолланылмаған таза дәрәтиўшилиқ усылда тәрийплеген. Айтайық, усы он бес куплет қосықта қырықтан аслам көпшиликке белгили қызлардың атлары аталып, олардың хәр бириниң сулыұлығы Уғылжанның сулыұлығы менен салыстырылып, нәтийжеде хәммеси жыйналып Уғылжанның сулыұлығынан арттырып сүүретлеўге бағышланған".¹ Демек, шайыр өз шығармаларында қызлардың исмлерин мәзи қоллана берместен қосықтың мазмунын толық ашып бериў ушын орынлы жерлеринде қоллана билген. Шайыр өз шығармаларында хаял-қызлар исимлери менен қатар ер адамлар исимлеринде өнимли қоллана алған. Олардың мәнилик хәм структуралық тәрәплери хәзирги әдебий тилдеги менен онша парықланбайды. Олардың мәниси арқалы қойылыў себеплери хәм мақсетлери, нийетлери сәўлеленеди.

Шығармаларда адам атларының қолланылыўының тағы бир өзгешелиги бул адамның жеке аты менен қоса оны лақап аты, титулы (атақ аты) менен қоса атап көрсетиў. Тилдеги бундай атақ атлардың, лақаптардың қолланылыўының бир себеби деп соны көрсетиўге болады, сол меншикли адам атының халық ишинде көплеп ушырасыўы яғный, тәкирар қолланылыўы болса, және сол аталған адамның кәсиби, минези, журиси, көринисине, көпшилиқ жағдайларда руўы менен қоса атаў дәстүриниң кең қолланылыўы. Мәселен шығармада: **Дүйсен кәндеклы-Өлтир көк ийтиңди Дүйсен қәндекли..(Дүйсен қәндекли.**

---

¹А.Пирназаров. Күнхожа, Әжинияз, Садық шығармаларында қолланылған дәрәтиўшилиқ усыллар. Н.,Билим.2000.75-б

110-б); **Қазы Халмурат-Қазы Халмураты** ахыр заманы...(Көриң. 49-б); **Артық бийи-Артық бийи Шамурат, йәне Қарлыбай...**(Бардур. 40-б) т.б. усаған структуралық жақтан қоспа түрдеги меншикли адам атлары қолланылған. Соның менен бирге шайырдың әдебий лақабы (тахаллусы) хаққында да бир қанша пикрлерди айтыў мүмкин. Дерлик, сол дәўирдеги басқа қарақалпақ шайырларында бундай әдебий лақап (тахаллус) көринбейди. "Шайырдың көпшилик шығармаларында оның әдебий лақабы (тахаллусы) сыпатында Зийўар деген тахаллусы қолланылады. Ал гейпара өзиниң қосықларында шайыр Ажиз тахаллусын да қолланады. Әдебий лақабы, тахаллусы Фирий (Пирий) деген ат пенен жазылған шайырдың бир қатар қосықлары бар. Ажиз "әжиз, күшсиз, ҳәлсиз" мәнилеринде (сондай-ақ, Фирий- мумкин бул "ғарры, қартайған адам" мәнисин билдиретуғын парсы тилиндеги пирий сөзи болыўы итимал) тахаллусынан шайыр өзиниң өмириниң жүдә қыйын гезлеринде, бәлки өзиниң өткен жаслық дәўирлерин сағынып зарыққан ҳәм жақынлап қарсы келип қалған ғаррылықтың соның менен бирге әжизлик, күшсизликтин басына түскенин анық сезген, жасы қайтқан жылларда жазған қосықларында қолланған болыўы керек. Жалпы алғанда, шайырдың характерли тийкарғы ҳәм турақлы әдебий (тахаллусы) Зийўар болып қалады".¹ Демек, шайыр өзине бир қанша жарасықлы, мәнили лақаптарды әдебий тахаллус етип алған.

Шайыр шығармаларында адам атларының қолланылыўының тағы бир өзгешеликлерин исимлердиң қысқартылған формаларда қолланылыўы. Бул хәзирги әдебий тил ушын да тән жағдай яғный, ата-ана баласын еркелетип, айтыўға қолай етип қысқартып айтыўы. Хәттеки бул айырым жағдайларда сол қысқарған формаларында жазылып, путкиллей буротала сиңисип кетиўи де мүмкин. Мәселен шығармаларда: **Дәмеш-Қазақта Меңеште көп, Дәмеште көп...**(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 30-б); **Әжеке-Әжекеңниң ахыў зары аман ба?... (Аманба. 24-б); Хәжеке- Хәжеке, көрисейин қолыңды бер...**(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б); **Тәжи-Атасы Әбил кәтқуда молла, Тәжидур агасы...**(Қыз Ораз.30-б) х.т б. Булар шама менен Дәмегул,

¹ Х.Хамидов. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлерин. Н.,Қарақалпақстан.1985. 60- 61-б

Дәметкен-Дәмеш; Тәжибай, Тәжимурат-Тәжи; Әжинияз, Хәжинияз-Әжеке, Хәжеке т.б. сыяқлы исимлериниң қысқартылған формасы болыўы мүмкин. "Исимлердиң айтылыўына да айрықша итибар бериў керек. Нәрестеге қойылған исимди туўры айтпаў, көп жағдайда исимниң бузылыўына хәм де қолайсыз формаларға келип қалыўы ушын имкан туўдырады. Баланың анық исмин түрли бузылған формаларға салыў арқалы еркелетиў, бала исминиң бузылған, өзгерген, қысқарған формаларын пайда етеди. Хәттеки исимниң белгисиз, қандай да бир мәниссиз болыўына алып келеди".¹ Соның ушын баланың сондай-ақ, жәмийеттеги хәр бир шахстың исмин толық, анық етип айтыў хәм оның жазылыўына айрықша итибар бериў керек болады.

---

¹ Э.Бегматов. Ўзбек исмлари. Т.,Қомуслар Бош тахририяти. 1994. 193-б

I БАП. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМЛЕРДИҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚУРАМЫ

Туұылған балаға ат қойыу дәстүри бул ерте дәуірлерден басланған. Оны, хәр бир адамды адамлар арасынан ажыратып, шаңарақта хәм жәмийетте айырып көрсетиу, тиккелей қатнас жасау зәрүрлигинен келип шыққан. "Дүньяда белгили бир атқа ийе болмаған бир де зат табыу қыйын. Солай екен, адамзат сөзди ажыратыушылық уқыплылығына ийе болған дәуірлерден баслап туұылған баланы бир ат пенен атау келип шыққан болыуы керек. Себеби ат адамды бирин-биринен ажыратып таныушы, жәмийеттиң социаллық қурылысында оның орнын белгилеу хызметин атқарыуда бирден бир зәрүрли хәм рационал әхмийетке ийе".¹ Хәзирги күнделикли турмысымызда, тилимизде қолланып жүрген адам атлары өзиниң узақ әсирлер дауам еткен тарийхына, шығысына, төркинине ийе. Олар усы бизиң күнимизге шекем әуладтан әуладқа өтип, жетип келгенен көриуге болады. Бирақ дәуірлер өзгерип, жәмийет рауажланып, илгерилеп барыу процесси менен тиккелей тилге, тилдеги лексикалық бирликлердиң яки гөнерип яки тазадан байып барыуы тәбиғый қублыс. "Адам аты(исми) бәрқулла жәмийетлик бахалылыққа ийе болған".² Бул нәрсени тилдеги тек лексикалық бирликлер қурамындағы сөзлерден ғана емес сондай-ақ, тилимиздеги атамалар, антропонимлер қурамында да, яғный, адам атлары мысалында да көриуге болады. Адам атлары да белгили бир дәуірлер өтиуи, жәмийет илгерилеуи менен гейпаралары гөнерип тилимизде қолланылыудан шығып қалса, ал айырымлары жаңадан пайда болып тилимиздеги адам атлары қурамын байытып, толтырып отырады. «Қарақалпақ антропонимиясын изертлегенимизде де бир қатар мәселелери бар. Әсиресе бундай изертлеулер процессинде анрпопонимикалық хәр турли тарийхий этнографиялық қатталарын терең анализлеу зәрүр. Ески тупкиликли түркий адам атларының бир бөлеги хәзирги тилдиң фондында ушыраспайды. Оның көпшилиги хәр қыйлы себеплерге көре қолланылыудан шығып қалған. Бунда

¹ Шәмшетов.Ж. Исмиңиздиң мәнисин билесиз бе? Н., Қарақалпақстан. 1997. 39-б.

² Селяметов.Л.М. Имя и легенда. Ономастика Ср.Азии. Фрунзе.,1981. ст.112

әсиресе, басқа тиллерден өзлескен адам атларының тәсири күшли болған. Қарақалпақ тилиндеги бир қатар ески түркий исимлердің орнын арап хәм парсы, тәжик тиллеринен өзлескен исимлер ийелеуи себепли, олар қолланыўдан қалған».¹

Тилимиздеги адам атлары қурамының раўажланыўында, байып барыўына ең дәслеп тилимиздеги лексикалық бирликлер, өз сөзлик қатламымыздағы сөзлерден жасалған адам атлары өз тәсирин тийгизеди. Бирақ бул тилимиздеги, сөзлик қурамындағы барлық лексикалық бирликлерден адам атлары жасалады дегени емес. Тек тилимиздеги айырым сөзлерден ғана, мәниси жағымлы, хәммеге түсиникли сөзлерден белгили бир мақсетлерди гөзлеп таңлап алынды.

Хәр қандай халық, миллет өзиниң турмысында басқа халықлар, миллетлер яки өзине жақын жайласқан қоңсы отырған халықлар менен тығыз байланыста болады. Бул нәрсе оның турмысына, үрп-әдет дәстүрлерине, тилине тәсир етери сөзсиз. Сондай-ақ, бир-бири менен экономикалық, сиясий-мәдений байланысларының нәтийжесинде басқа халықлардың дәстүрлери әстелик пенен сиңип барады. Бул халықтың тилине де өз тәсирин тийгизеди.

Тилимиздің сөзлик қурамындағы көпшилик сөзлер усындай тәсирлер нәтийжесинде раўажланып байып барған. Бундай қубылысты тилимиздеги адам атлары қурамында да көриў мүмкин. Тилимиздеги адам атлары өзиниң шығысы бойынша хәр қыйлы. Яғный, жоқарыда айтып өткенимиздей белгили бир тиллердің тәсир етиўи менен тилимизге басқа тиллерден келип кирген адам атлары да көпшиликти қурайды.

Солай етип, қарақалпақ антропонимлериниң тарийхый шығысы, дереги ерте дәўирлерден басланып, олардың қурамы жәмийеттиң өзгериўи, дәўирлер өтиўине де байланыслы хәм хәр қыйлы тиллердің тәсирлерине ушырап өзгерип барады. Мине усындай жағдайларға тийкарлана отырып, қарақалпақша меншикли адам атларының қәлиплесиўинде тийкарында XIX әсирдеги қарақалпақ халқының турмысындағы, тилиндеги қолланылған адам атларының

---

¹ Қ.Пахратдинов ҒҚарақалпақ ономастикасының әҳмийетли мәселелериҒ Туркий тил билиминиң әҳмийетли ўазыйпалары. Илмий мақалалар топламы. Н., 2005. 24-б

лексикалық құрамын көріп өтеміз. Бұнда биз сол дәуірде жасаған қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы дөреткен шығармаларындағы ушырасатуғын антропонимлерди көріп өтеміз. Себеби XIX әсирде жасаған қарақалпақ халқының тили өзиниң бир қатар өзгешеликлерине ийе. Бул бойынша бир қатар тилши илмпазлар арнаўлы илмий изертлеўлер жургизген болсада, еле ге шекем Әжинияз шығармаларында қолланылған антропонимлер хаққында арнаўлы түрде изертлеўлер жүргилген жоқ. Соны да айтып өтиў керек, шайыр шығармаларында қолланылған адам атлары өзлериниң тарийхий шығысы жағынан хәр қыйлы лексикалық қатламларға ийе. Шығармада келтирилген адам атлары лексикалық қатламы бойынша көпшилиги хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде жийи қолланылып киятырған болса ал, айырым адам атлары хәзирги сөзлик құрамымызда улыўма гезлеспейди. Демек, бул шайыр шығармаларында қолланылған бундай адам атлары сол дәуір ушын хызмет еткен болса, ўақытлар өтиўи менен қолланылыўдан шығып қалған. Бұнда көрсеткен тәсир деп соны айтыў мүмкин, халықтың санасы, ой өриси кем-кем алға илгерилиўи, илим-мәдениятты терең ийелеўи менен өзлери ушын жаңаша исимлерди таңлап алады. Бұған шығармалардан бир қатар мысаллар келтирип өтейик: **Қарақул-Қаллыбек**, *Қарақул екки униси...*(Көриң. 49-б); **Алласүгир-Жатқаным** *Алласүгир үйи, урыўы аждар...*(Шықты жан. 68-б); **Қарун-Дүньяны йызмаған** *Қарун...*(Йоқты.51-б); **Ўәйисбай-Ўәйисбай** *алдына барышын көриң...*(Көриң.48-б); **Ўамық-Шийрин, Фархад, Үзирә, Ўамық, Хұрлиха** ...*(Садаға. 18-б)* х.т.б Келтирилген мысаллардағы адам атлары сол шайыр жасаған заманда жийи қолланылған болса, хәзирги тиллик құрамымызда улыўма гезлеспейди. Демек, адам атлары да тилимиздеги лексикалық бирликлер сыяқлы гөнери́п қолланылыўдан шығып қалады.

Шығармадығы айырым адам атлары онша көп ушыраспайтуғын болса да, олардың айырым белгили бир компонентлери дерлик сақланып қалған. Мыс: **Қәникей-Майпозда** *Үзидик, Қәникей билән...*(Садаға. 17-б); **Тыныкей-Қытшақты биз билдик** *Тыныкей билән...*(Садаға. 17-б); **Байбахт-Мен аралап**

көрмишәм Байбахты улы Қадыр сыйық...(Шықты жан. 68-б); Үзирә-Шийрин, Фархад, Үзирә, Ұамық, Хурлиха...(Садаға. 18-б) т.б. Оларды хәзирги тилимиздеги мынадай исимлер менен салыстырыуға болады: Қәникей-Қәнигүл, Қәнибийке; Тыныкей-Тыныгүл, Тыныбек; Байбахт-Бахтбай, Бахт, Бахтгүл; Үзирә-Үзилдик, Үзилхан т.б.

Тилимиздеги меншикли адам атларының шығысы жағынан алып үйрегенимизде олардың фонетикалық өзгешеликлерине де итибар беріу зәрүр. Мәселен шығармадағы: **Жәлмен-Қәлмен**, Жәлмен бизге қарамай кетип...(Яранлар. 53-б) сыяқлы адам аты хәзирги *Жолман* болып фонетикалық өзгериске ушыраған болса, **Самурат-Ағамыз Әүезбий**, кәтқуда Самурат...(Яранлар. 54-б) болып қолланылған болса, ол хәзир Шамрурат формасында өзгерген. Ал, айырым адам атларына белгили бир компонентлер қосылып жаңа адам атларын пайда еткен. Мыс: **Тәжи-Атасы Әбил кәтқуда**, молла Тәжидур ағасы...(Қыз Ораз. 30-б); **Ораз-Бәршәдин агла сениң жамалың**, қыз Ораз...(Қыз Ораз. 30-б) х.т.б. Бул исимлер өзлерине *Тәжибай*, *Тәжигүл*, *Тәжиқал*, *Тәжимурат*, *Оразгүл*, *Оразбай* сыяқлы компонентлер қосып жаңа формадағы адам атларын пайда еткен. Адам атларының бундай болып өзгеріуи фонетикалық жақтан болсын яки басқа себеплер менен болсын ол халықтың тилинің қәлиплескен ызыамлықларына бағынады.

XIX әсирде жасаған басқа түркий халықлары сыяқлы қарақалпақ халқы да өзиниң басынан бир неше дәуірлерди өткерди.

Араб мәмлекетлериниң VIII әсирде Орта Азия халықларын жаулап алыуы нәтийжесинде араблар өзлериниң мәдениятын, илимин әсиресе Ислам динин түркий тиллес халықларына зорлық пенен ендириуи нәтийжесинде түрк тиллери қурамына араб тиллеринен көплеген сөзлер тилимизге келип қосылды. Буны түркий тиллеридеги, соның ишинде қарақалпақша адам атларының қурамына да араб тиллеринен өзлестирилген адам атлары мысалында көриу мумкин. Соның менен бирге түркий тилине парсы тил элементлери де келип қосылды. «Басқа бир тилде қайсы халықтың сөзлери өзлесе де белгили себеплерге байланыслы болады, бул халықтың басқа бир халық пенен қандай

да бир байланыслықа кириуи хәм бул байланыслардың жийилениуи ямаса хәлсизлениуи лексикалық өзлестирмелердің аз яки көп дәрежеде пайда болыуына өз тәсирин тийгизип отырады».¹

Араблардың Орта Азия хәм түркий халықларына өз илимин мәдениятын хәм динин еңизиу процесси узақ дәуірлерге шекем созылды. Бирақ түркий халықларының XI әсирге тийисли болған барлық жазба естеликлерде ушырасатуғын бир қатар адам атлары курамында араб тилинің, араб тилинен кирген адам атларының тәсиринің аз дәрежеде екенлиги көринеди. Онда тийкарғы орынды түркий тиллеринің антропонимлери ийелейди. "Түрк тили базасында хәр қыйлы дәретпелердің пайда болып атырғаны менен бул дәуірде күшли болған иранлылардың мәденияты хәм тили түрк халықларының арасында үстемлик етип турған еди. Соның салдарынан бул ўақытта көпшилик илимий, әдебий, диний әдебиятлар араб, парсы тиллеринде жазылған еди. Деген менен XIII-XIV әсирлерде түрки тилинің де тәсири күшейе баслады".²

XIX әсирде дәретилген Әжинияз шайырдың шығармалардағы антропонимлерди лексикалық шығысы жағынан таллап үйренгенимизде сол дәуірлерде араб-парсы элементлери түркий антропонимлеринің курамында кем-кем көбейип жийиленип барғаны көринеди. Буған сол ўақыттағы халық турмысына ислам динің толық үстемилилик еткени, шайыр өз шығармаларын тийкарынан араб тилинде, араб алфавитинде дәреткенлиги хәм оның үстине араб халықларының сондай-ақ, Шығыс халықларының әжайып үлгидеги шығармалары усы араб хәм парсы тиллеринде жазылғанлығы хәм кең көлемде Орта Азия халықларына тарқалғанлығын белгили.

Әжинияз шығармаларындағы қолланылған адам атларының курамында қоңсылас туўысқан халықлары яғный, қазақ, өзбек, түркмен т.б. тиллеринің антропонимлери де ушырасады. Буған баслы себеп халықлар арасындағы дослық, өз-ара қарым-қатнастардың тәсири, сондай-ақ, шайыр өмиринің көпшилик бөлегинің Қазақстан далаларында болыуы, сол жердеги жергиликли

---

¹ Шәмшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Н.Қарақалпақстан. 1984. 6-б

² Сонда. 9-б

халық пенен бирге жасауы хәм бизиң халқымыз турмысымызға әсте-әсте қазақ антропонимлериниң келип кириўине түртки болды. Мысалы шайыр шығармаларында: **Меңеш-Қызыман Байтурсынның**, атым Меңеш...(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б); **Қожбан-Сорасаң елимди Қожбан бизлерден...**(Еллерим барды. 35-б); **Дәмеш-Қазақта Меңеште көп, Дәмеште көп...**(Әжинияз менен Қыз Меңештиң айтысы 123-б); **Абылай-Қалмамбет, Ермамбет, Хәсен Абылай...**(Бардур. 40-б); **Әнес-Әнес, Мәлик еки елдиң арасы...**(Барды. 60-б); **Бекиш-Шал десеңде бул Бекиш өзиме жас...**(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 126-б) х.т.б.

Демек, усундай себеплер менен тилге өзлестирилген адам атлары кирип келеди. Бундай адам атларының тарқалыўында шайыр шығармаларының халық ишине кеңнен таралыўы да өз тәсирин тийгизери сөзсиз.

Улыўма, түркий халықларының, соның менен бирге қарақалпақ халқының ХІХ әсирге шекемги турмысында болып өткен жоқарыдағы сыяқлы хәр қыйлы өзгерислерди, жағдайларды көзде тута отырып, Әжинияз шығармаларында қолланылған меншикли адам атларын тиллик хәм лесикалық қатламы бойынша төмедегише тәртипте бөлип қараймыз: 1. өз сөзлик қатлам 2. Түркий-монгол тиллерге ортақ қатламлар 3. Араблық шығысқа тән қатламлар 4. Парсы тилине тән қатламлар 5. Аралас шығысқа тән қатламлар.

1. Өз сөзлик қатлам.

Әжинияз шығармаларында қолланылған меншикли адам атларының тийкарғы бөлегин өз сөзлик қатламға яғный, улыўма түркий тиллерине тән болған адам атлары қурайды. Бул адам атлары қарқалпақша меншикли адам атларының негизги өзеге болып, қарақалпақ тилиндеги түпкиликли меншикли атлар болып есапланады. Шығармадағы қолланылған бундай қатламдағы адам атларын сол ХІХ әсирге шекемги халықтың турмысында бурынан қолланылып киятырған адам атлары қурайды. «Қарақалпақ тилиниң өз сөзлик қатламы дегенде биз оның тийкарғы тәбиятын көрсететуғын, қарақалпақлардың пүткил раўажланыў тарийхы менен бирге жасап киятырған, сөзлик қатламдағы миллий өзгешеликлериниң тийкарғы көринислеринен дерек беретуғын сөзлериниң

жыйнағын түсиниүимиз керек».¹ Буның сағасы, дереги әйемги хәм орта әсирлердеги барлық түркий халықлары турмысы менен тығыз байланыслы. Себеби қарақалпақ халқының тили, мәденияты бирден пайда болмаған хәм түркий тиллес семьядан бөлекленип ажыралып кетпеген. Буның негизги дереги Орхон-Енесей жазба естеликтери (V-VII әсирлер, тасқа ойып жазылған) хәм орта әсир жазба естеликтери (XI-XIV әсирлер), әдебий жазба естеликтери түркий тиллес халықларының барлығы ушын да ортақ брлған. Сондай-ақ, бул жазба естеликтерде ушырасатығын адам атлары тиккелей сол формасында емес ал, айырым фонетикалық, грамматикалық өзгешеликтери хәм және айырым компоненттериниң өзгериүйи ямаса, жаңадан қосылыүйи нәтийжесинде келип жеткен. Бул қарақалпақша меншикли адам атларының адам атын дүзиүйи лексикалық бирлик ретинде қәлиплести. «Хәр бир халық исим таңлаўда өз ана тилиниң сөз байлығы, имканиятларына сүйенген. Исим тилде бар болған сөзлерден жасалады».²

Әжинияздың шығармаларындағы қолланылған адам атларының көпшилик бөлегин халықтың тилинде бурыннан, ертеден қолланылып киятырған адам атлары курайды. Бул жерде халық, миллет өзлери тилимизде бурыннан бар болған мәнили лексикалық бирликтерден де адам атларын қойыўда кең қолланып, раўажландырып келген. Бунда халық қайсы сөз болса соны адам аты ретинде пайдалана бермеген. Адам атларын таңлап алыўда белгили бир мақсетлерге, әрманларға хәм тилеклерге тийкарланып қойылған. Мыс: **Орал-Аржақта Қәникей, қытшақта, Орал...(Садаға. 17-б); **Дүйсен-Өлтир көк ийтиңди Дүйсен қәндекли...(Дүйсен қәндекли. 110-б); **Артық-Артық бийи Шамурат йәне Қарлыбай**...(Бардур.40-б); **Қарақул-Қәллибек Қарақул екки иниси**...(Көриң. 49- б); **Сүйин-Аймурза, Аннақул, Сүйин орысы...(Көриң. R9-б); **Жипек-Қәндеклиде Жипек деген қызлар бар**...(Садаға. 18-б); **Байтурсын-Қызыман Байтурсынның атым Меңеш**...(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б) т.б. сыяқлы адам атлары түпкиликли сөзлик қатламдағы******

¹ Е.Бердимуратов. Хәзирги қарақалпақ тили. (Лексикология) Н.,Қарақалпақстан. 1994. 62-б

² Э.Бегматов. Ўзбек исмлари. Т.Қомуслар Бош тахририяти.1991. 62-б

лексикалық бірліклерден белгили бир нийетлерге тийкарланып қойылған- «...хеш бир ата-ана өзи жасап турған орталық, дәуір, социаллық-экономикалық шараят, мәдений-руұхый турмыс талаптарынан буротала шетке шығып кете алмайды».¹ Бунның көринисин шығармалардағы: **Ултуұған-Сөркөлде** *Ултуұған, етекте Жамал...(Садаға. 17-б);* **Үзилдик-Майпозда** *Үзилдик, Қәнекей билән...(Садаға. 17-б);* **Уғылжан-Уғылжан** *исмиңдур сен жаным бийке...(Садаға. 17-б);* **Жаңыл-Қаңлыда** *Жаңыл қыз, Күникей билән...(Садаға. 17-б)* х.т.б. усаған адам атлары шаңарақта ул перзент туұылыұына нийет етип қойылған. Буннан басқа түпкиликли сөзлерден жасалған: **Арсылан-Көрдим ол** *Арыслан султанны, гүллән қазақның ағасы...(Шықты жан. 68-б);* **Қошқар-Сабырлап** *Қошқардың сорышын көриң...(Көриң. 49-б)* х.т.б. сыяқлы үй хайұанларына байланыслы қойылған адам атлары ушырасады. Тилимизде бар болған белгили бир сөзлер, сөзлер дизбегинен жасалған адам атлары да шығармада ушырасады.² Адам атларын жасаұда тилимиздеги бар болған лексикалық бірліклерден де адам атлары өнимли жасалады. *Ай, ақ, гүл, хан* сөзлериниң дизбеклесиұи менен көбирек хаял-қызлар атларын жасаұда өнимлиликке ийе: **Айша-Бар** *екен бир арыұы, аты оның Айша ерур...(Шықты жан. 69-б);* **Ақсулыұ-Мүйтенде** *Ақсулыұ, маңғытта Гүлзар...(Садаға. 17-б);* **Ханымбийке-Тәрийпиң** *дийейин хан Ханымбийке...(Садаға. 17-б);* **Айбийби-Бессары** *Нурбийке Айбийби билән...(Садаға. 18-б)* буннан басқа *қал, төре, бек, бай* сөзлери менен басқа да сөзлердиң дизбеклесиұи арқалы ер адамларға байланыслы атлар жасалған: **Қәллибек-Келди** *Қаллибектиң үйине филхал...(Көриң. 48-б);* **Қәлмен-Қәлмен,** *Жәлмен бизге қармай кетти...(Яранлар. 53-б);* **Қәлменбай-Қәлменбайдың** *қызы, молла Набийра...(Набийраға. 22-б);* **Төребек-Үргениш** *йуртында бегим Төребек...(Бозатаұлы нәзелим. 12-б);* **Қарақұл-Қәллибек,** *Қарақұл екки униси...(Көриң. 49-б);* **Қарлыбай-Артық** *бийи Шамурат йәне*

¹ Сонда. 189-б

² Бул туұралы соңғы бапларда кеңнен сөз етиледи

Қарлыбай... (Бардур. 40-б) х.т.б. сыяқлы еки компонентли адам атлары шығармада ушырасады.

2. Түркий-монгол тиллерине ортақ қатлам.

Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде түркий хәм монгол тиллеринде бирдей түрге хәм мәниге ийе болған лексикалық бирликлер өнимли қолланылады. Тийкарынан түркий тиллер менен монгол тиллери генелогиялық жақтан бир-бирине тууысқан. «ХІ әсирде Селжуклар бир тәрәптен өзлериниң составына көп қәуимлерди бирлестирген болса, екинши тәрәптен Қараханийлер дөгерегине де көпшилик қәуимлер биригип, тилде де белгили дәрежеде бирлесийү басланды, тап усы дәуирлерде жазылған "Кутадгу билиг" дәстаны сол заман түрки тиллериниң өзгешеликлерин сәўлелендиретуғын еди».¹

Олардың арғы сағасы болған алтай тилиниң тарийхый раўажланыу нәтийжесинде улыўма түркий хәм улыўма монгол тиллери келип шыққан. Түркий тиллериниң бири болған қарақалпақ тили лексикасындағы түркий тиллер менен монгол тиллерине ортақ сөзлерди қолланылыўы жағынан алып қарағанымызда онша көп парықланбайды. Бул сөзлер турмыстың хәр қыйлы тараўларына байланыслы болып, олардан көпшилиги қарақалпақ антропонимлериниң де тийкарын қурайды. Әжинияз жасаған дәуирде халық турмысында бундай түрк хәм айырым монгол тиллери сөзлеринен жасалған адам атларын ушыратыу мүмкин. Шығармада қолланылған бундай қатламдағы адам атларының мәниси хәмме ушын бирдей түсиникли. «Сондай-ақ, әйемги жәмәт хәм урыўлық дәуирлерде қолланылған түркий исимлерде көбирек батырлық, ерлик белгиси; нәрестениң өмири оның саламатлығы, үлкейиўин әрман етиў менен байланыслы көринислер (тасаввурлар); гөззаллық, сулыўлық, шеберлик пенен байланыслы эстетик көз-қараслар; хожалықтың көп қырлы тәрәплерин сәўлелендириўши түсиниклер орын алған».² Себеби, ол күнделикли халық турмысында қолланылып жүрген сөзлерден, бирликлерден жасалған. Мыс: *Алма-Қолдаўлыда Алма, балғалы Анар... (Садаға. 17-б); Қарлыбай-*

¹ Шәмшетов.Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Н., Қарақалпақстан. 1984. 8-б.

² Э.Бегматов Ўзбек исмлари. Т.Қомуслар Бош таҳририяти. 1991. 189-б

Артақ бийи Шамурат және Қарлыбай...(Бардур. 40-б); *Арыслан-Көрдик Арыслан сұлтанны гүллән қазақның ағасы...*(Шықты жан. 68-б); *Аралбай-Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан...*(Садаға. 18-б); *Анар-Қолдаұлыда Алма, балғалы Анар...*(Садаға. 17-б) т.б. және де тиккелей монгол тилинен кирген: **Шыңғыс-Хеш ким өтмес зальмлыққа Шыңғыстан...**(Нәсийхат. 104-б) сыяқлы антропонимлер ушырасады.

3.Араблық шығысқа тән қатлам.

Қарақалпақ тилинің сөзлик құрамының көпшилик бөлегин арабша, араб тилинен өзлескен сөзлер құрайды. Арабша өзлестирмелердің ХХ әсир басларына шекем түркий тиллес халықлары, солардың ишинде қарақалпақ халқының турмысында араблардың пүткіл Орта Азияны басып алыуы хәм де бул жерлерде өзлериниң үстемлигин орнатыуынан басланады. Ислам динин енгизди хәм Орта Азияға араб халықларының сиясий-эканомикалық хәм мәдений байланыслары себеплеринен араб сөзлериниң көпшилиги түркий тиллерине өзлесип барды.

Араб тили сөзлериниң аұысыуы динниң көпшилик халық массасына оғада күшли түрде сиңип кетиуине байланыслы узақ даўам етти. О.Сайымбетов: «Орта әсир түркий жазба естеликлериниң бири «Қутадғу билиг» те араб-парсы сөзлери жүдә аз ушырасады. Буннан араб тилиниң түркий тиллерине тәсири бир неше әсирлер даўамында иске асқанлығы көринеди».¹-деп көрсетеди. Демек, Х әсирге келип түркий тиллери де өз раўажланыу басқышын бираз алға илгерилеткен «Буннан соңғы яғный, XII-XIII әсирлерде түркий тиллериндеги араб сөзлериниң қолланылыу жийилиги хәм оның сөзлик составындағы тутатуғын орны алдыңғы дәуирлерге қарағанда әдеуир өседи».² Проф.Е.Бердимуратов: «Араб тилинен келип кирген сөзлер қарақалпақ тилиниң лексикасына аўзеки хәм жазба түрде қоңсы халықлардың тиллери арқалы, сондай-ақ, тиккелей диний китаплар арқалы аўысты. Олар сөзлик составта ғана

¹ Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н.,Билим. 2000. 19-б

² Шәмшетов.Ж. Қарақалпақ тилиндеги Шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Н., Қарақалпақстан. 1984. 8-б

қалып қоймастан, көпшилиги дерлік сөзлик фондтан орын алды», - деп көрсетеді.¹ Дурысында араб тилинің сөзлери Ислам дининің Орта Азия халықларының турмысында, айрықша орын тутыуы менен байланысly. Ислам дининің, мусылман дүньясының уллы китабы болған Қураны кәрим китабы да усы араб тилинде жазылған болып, ол барлық мусылман халықларына кең түрде таралған.

Түркий тиллерине араб тилинің лексикасының көплек кириуи қарақалпақ антропонимлерине де өз тәсирин көрсетти. Соның менен бир қатарда араб тилиндеги диний китаптар, классикалық әдебиятлар арқалы бир нешине араб антропонимлери түркий тиллеринің бир шақабы болған қарақалпақ тилинен де кең түрде орын алды.

XIX әсирде қарақалпақ халқының турмысында араб антропонимлери жүдә өнімли қолланылған. «Бул дәуирге келип, исим исламнің түрли идеялары хәм ахидаларын улығлаушы сөз хәм атамалардан таңланатуғын болды. Булар арасында Алланың исми, сыпатлары хәм оған сыйыныушылықты билдириуши сөзлерден жасалатуғын болды».² Бундай исимлерди шайыр шығармаларында да көриуге болады. Шығармада қолланылған адам атларының басым көпшилигин араб сөзлеринен жасалған адам атлары хәм тиккелей араблық формасында кирип келген адам атлары қурайды.

Әжинияз шығармаларындағы араблық шығысқа ийе болған адам атларын қарақалпақ тилинің сөзлик құрамындағы өнімлилигине хәм қолланылуы өрисине қарай еки бағдарда алып қарауға болады.

1. Қарақалпақ аўызеки сөйлеу тилинде өнімли қолланылып жүрген араб сөзлеринен жасалған адам атлары. Булар тийкарынан тилимиздеги өз сөзлеримиздей болып, сиңисип кеткен араб сөзлеринен жасалған. Бундай адам атларының мәниси хәмме ушын бирдей түсиникли. Мыс: **Садық-Қәдирберген**, *Садық хәм Абылғазы...* (Бардур. 40-б); **Султан-Бул қазаққа хан болып өткен екен** Султан шыйықты... (Шықты жан. 68-б); **Қабыл-Қабыл** беглер беги

¹ Е.Бердимуратов, А.Дәулетов. Хәзирги қарақалпақ тили. Н., Қарақалпақстан. 1979. 226-б

² Бегматов. Э. Ўзбек исмлари. Т. Қомуслар Бош таҳририяти 1991. 190-б

беглери бардур...(Бардур. 40-б); **Қадыр-Мен аралап көрмишәм Байбахты улы Қадыр сыйықты...**(Шықты жан. 68-б); т.б. сыяқлы ер адамларға байланысly хәм тағы: **Бахыт-Тийеклиде Бахыт, ырғақлы Айжан...**(Садаға. 18-б); **Малийка-Хилалай, Айсәнем йәне Малийка...**(Садаға. 18-б); **Хатира-Анаң Хатирадур, анаң Бийбигүл...**(Бийбигүл. 20-б); **Зухра-Ләйли, Зухра киби ол сәхиб тәмиз...**(Бир жанан. 9-б); **Әзиза-Әзизадай хызметкери мүнәсип...**(Мүнәсип. 23-б); **Жамал-Сөркөлде Ултуўған етекте Жамал...**(Садаға. 17-б) х.б.т сыяқлы хаял-қызларға байланысly адам атлары өнимли қолланылған.

2.Қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилинде қолланылмайтуғын тиккелей араб тилинен хәм араб тили арқалы басқа тиллерден өзлескен адам атлары. Бундай адам атлары тийкарынан диний түсиниклер бойынша үгит-нәсият жүритиўши диний китаплардан алынған болып, диний түсиниклерге байланысly дөреген. Олардың көпшилиги «алла», «қудай» сөзлери менен байланысly хәм көбинесе усындай мәнилерди аңлатып келеди.

«Алла» сөзи қарақалпақ тилинде жеке халында адам атын билдирмейди, оған қосымталар ямаса, антропо-компонентлердиң қосылыўы арқалы ғана адам атлары жасалады».¹ Шығармада бундай адам атлары онша өнимли қолланылмаған. Мәселен: **Алласүгир-Жатқаным Алласүгир үйи урыўы аждар...**(Шықты жан. 69-б) х.т.б. «алла» сөзи дәслепки қатарда өзиниң туўра мәнисиде түсиникли, және сөздиң соңында басқа да арабша шығысқа тән болған сөзлер менен дизбеклесип: **Абдулла-Жәмшийдниң зүбдәси ол Абдулла ханы...**(Садаға. 18-б); Абдулла исми "алланың қулы" деген яғный, "әбд" сөзи "қул, бенде" мәнисин де билдиреди. «Әбди сөзи араб тилинен аўдарғанда «қул» деген мәнини береди, бирақ қурамалы адам атларының составында усы сөздиң улыўма мәнисинде емес, ал «қудайдың қулы» деген жасырынған мәнини берип турады».² Буннан басқа; **Нағметулла-Нәғметулла келип сораса сендин...**(Сәлем дегейсиз. 65-б) х.т.б. Бул да "Алланың қулы" деген мәнини билдиреди.

¹ Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н.,Билим 2000, 22-б

² Шәмшетов.Ш. Исмиңиздиң мәнисин билесиз бе? Н., Қарақалпақстан. 1997. 41-б

Сондай-ақ, Ислам дининің тийкарын салыўшы Мухаммед пайғамбар, оның сахабаларына басқа да Алланың мыңда бир атларына байланыслы қойылған адам атларын хәм Мухаммед атының қысқарған формаларын ямаса басқа да компонентлер менен дизбеклесиўи менен жасалған адам атларын ушыратыў мумкин. Мыс: **Мәдрәхим**-/Мухаммед-мақтаўлы+рәхим-рехимли, мехрибан-/Мәдрәхим, *Нәдиришә бердилер азап...(Нәсийхат. 104-б)*; **Мәдемин**-/Мухаммед-мақтаўлы+әмин-таза, пәк, исенимли/ *Молла Зийўар менен молла Мәдамин...(Көриң. 48-б)*; **Мәмбет**-/Мухаммед-мақтаўлы/ *Мәмбет төре бас болып келеди қол...(Бозатаў. 120-б)*, Сондай-ақ, арабша хәм парсыша сөзлердиң қосылыўы менен де: **Мәмбетмурат**-/мурат-мурат махсетли/ *Мәмбетмурат дийўанбеги қул болды...(Бозатаў. 120-б)*; **Мухаммәнияз**-/Пайғамбардан сорап алынған бала/ *Мухаммәнияз, Шанияз еки иниме...(Сәлем дегейсең. 66-б)* т.б. сыяқлы адам атларын ушыратыў мумкин.

Араб тилинен өзлескен адам атларының барлығы да диний түсиниклерди билдире бермейди. Олардың айырымлары тиккелей араб сөзлеринен жасалған ямаса арабша исимлер болып олардың мәниси хәмме ушын да түсиникли емес. «Сондай-ақ арап тилинде адам атын билдирмейтуғын, тек ғана әпиўайы сөзлер сыпатында қолланылатуғын гейпара сөзлердиң қарақалпақ тилинде адам аты орнында келетуғын жағдайлары да бар».¹ Олар хәр түрли мәнилерди билдирип келеди. Мыс: **Хәсен**-/жақсы, шырайлы/ *Қәлмәмбет, Ермәмбет, Хәсен, Абылай...(Бардур. 40-б)*; **Мәлик**-/патша, шах-/Әнес *Мәлик еки елдиң арасы...(Барды. 60-б)*; **Әлий**-/ең жоқары, ең уллы мәртебелі-/*Хәзрети Әлий киби шерлери бардур...(Бардур. 40-б)*; **Тахир**-/дақсыз, нуқсансыз-/*Тахир киби хәр қыялга дөнермен...(Бар енди. 28-б)*; **Мустафа**-/таңлап алынған/ *Мустафа шарятын бузышын көриң...(Көриң. 49-б)*; **Қасым**-/бөлистириўши, инсан тәғдирин белгилеп бериўши-/*Аўылымыздың ақсақалы Қасым Тасым...(Әжинияз менен Қыз Меңештиң айтысы. 125-б)* х.т.б. сыяқлы ер адамларға байланыслы адам атлары болса ал, **Сәнәўбар**-/келискен, шырайлы теректиң аты-/*Сениң қасыңда жоқ зағша Санаўбар...(Садаға. 17-б)*; **Зулейха**-

¹ Е.Бердимуратов. А.Даўлетов. Хәзирги қарақалпақ тили. Қарақалпақстан. 1979. 229-б.

/шама менен генже қыз мәнисинде/ *Болсын ол Зүлейха сендин садага...*(Садага. 17-б); **Сәнем**-/гөззал, сүйикли қыз/-*Мисли Сәнем киби болсын...*(Хәр кимниң яры болсын. 6-б); **Зухра**-/жақтылы шолпан жулдызы/ *Ләйли, Зухра киби ол сәхиб тәмиз...*(Бир жанан. 9-б); **Хилалай**-/жаңа туўылған ай/ *Хилалай, Айсәнем йәне Малыйка...*(Садага. 18-б); **Ханийпа**-/расгөй, пәкезе, бийгүнә, садық, мехрибан/-*Ноғайлыда Ханийпа көрсөң қәдди дал...*(Садага. 17-б); **Ләйли**-/гүлдиң аты яки түн гөззалы, түнги жарықлық/ *Ләйли Зухра киби ол сахиб тәмиз...*(Бир жаман. 9-б); **Хатира**-/хүрметли, итибарлы/ *Анаң Хатирадур, жеңгеңиз Айгүл...*(Бийбигүл. 20-б); **Набийра**-/ақлық қыз/ *Қалменбайдың қызы молла Набийра...*(Набийрага. 22-б) х.т.б. хаял-қызларға байланыслы адам атлары шығармада қолланылған. Набира деген адам аты өзбек тилинде өзиниң түпкиликли мәнисин сақлап қалған набира, невара яғный, ақлық қыз мәнисин билдиреди. Бундай араб тилинен өзлескен араб антропонимлери хәзирги әдебий тилимизде жүдә өнимли қолланылады.

4.Парсы тилине тән қатламлар

Сөзлик қатламымыздың, сөзлик хорымыздың көпшилик лексикалық бирликлерин басқа тиллерден өзлестирилген сөзлер қатламы қурайды. Лексикалық қурамымызда араб өзлестирмелери менен қатар парсы өзлестирмелери де көплек ушырасады. Парсы тили өзлестирмеллери түркий тиллерине араб хәм парсы халықларының Орта Азия, Қазақстан аймақларында өз тилин, мәдениятын, әдебиятын үрп-әдет дәстүрлерин хәм илимин кең ен жайдырыўы нәтийжесинде кирип келди. Қ.Смамутов: «Араб тили VII әсирге шекем Орта Азия Иран хәм олардың қоңсылас халықларының тили болғаны тарийхтан мәлим, соңын ала IX әсирден баслап парсы тили усы еллердиң мәмлекетлик тили бола баслаған. Бул жерлерде жасаўшы халықлар араб хәм парсы тиллеринде сөйлеген... Сонлықтан, түркийзибан халықлардың, соның ишинде қарақалпақ халқының тилинде де араб хәм парсы тиллери күшли тәсирин тийгизди».¹-деп көрсетеди.

¹ Қ.Самамутов. "Өз тилимизге айланған арап-парсы сөзлери" Устаз газетасы. 2003 ж. 17-апрель №16.(249)

Бул өзлестирме сөзлер өз сөзлериміздей болып қәлиплесип кеткен. Хәзирги қарақалпақ тилинде парсы өзлестирме сөзлериниң көпшилиги (парсыша исимлер) де қарақалпақ антропонимлерин жасаўда өнимли қолланылады. Ал, Әжинияз жасаған дәўирде де парсы өзлестирме сөзлери, парсыша антропонимлер өнимли қолланылған. Проф.Е.Бердимуратов: "Қарақалпақ классикалық әдебиятында сол октябрге шекемги жазба әдебий тиллердиң тәсириниң болыўы көркем сөз шеберлери тәрәпинен өз шығармалары арқалы парсы тилинен тилимиздиң сөзлик составына гейпара лексикалық бирликлерди алып келиўине себепши болды".¹-деп көрсетеди. Демек, шығармаларындағы қолланылған адам атларын еки топарға бөлип үйрениўимизге, таллаўымызға болады.

Биринши топарға шығармадағы қолланылған парсы антропонимлерниң тийкарынан тилимизде бурынан бар болған парсыша сөзлерден жасалған адам атлары. Олардың мәниси де хәмме ушын теңдей түсиникли. Өйткени олар күнделикли турмысымызда қолланылып жүрген сөзлерден (парсыша сөзлерден) жасалған адам атлары. Бундай топардағы адам атлары қатарына шығармадағы; **Хамра-Аңа ашық болған Хамра...**(*Йоқты. Т1-б*); **Пирим-Қала басы болдың сен молла Пирим...**(*Бозатаў. 120-б*); **Тәжи-Атасы Әбил кәтқуда, молла Тәжидур ағасы...**(*Қыз Ораз. 30-б*) сыяқлы ер адаларға байланыслы хәм: **Шийрин-Шийрин Фархад, Үзирә, Ыамық, Хұрлиха...**(*Садаға. 18-б*) сыяқлы тиккелей парсы сөзлеринен жасалған хаял-қызлар аталары ушырасады. Сондай-ақ, парсыша *гүл* сөзиниң басқа да сөзлер менен дизбеклесип парсыша адам атларының жасалғанын көриўге болады. Мыс: **Гулжан-Гулжан болған едиң сүйген жананым...**(*Гулжан. 24-б*); **Гүлзар-Мүйтенде Ақсулыў, маңғытта Гүлзар...**(*Садаға. 17-б*); **Гүлзада-Гүлзада-Кетермен дегели болды бир талай...**(*Әжинияздың Гүлзар менен хошласыўы. 72-б*) х.т.б сыяқлы.

Әжинияз шайырдың әдебий лақабы (тахаллусы) Зийўар болған. Ал, бул лақап хәзирги әдебий тилимизде тийкарынан хаял-қызларға байланыслы қойылатуғын исим болып қәлиплескен. Шығармада **Хожа-Хожа Хафыз,**

---

¹ Е.Бердимуратов, А.Дәўлетов Хәзирги қарақалпақ тили. Н.,Қарақалпақстан 1979, 226 б

Наўайыдан сабағын...(Барды. 60-б) лақабы да хәзир көбинесе жеке адам аты болып хәм де басқа да компонентлер, сөзлердиң қосылыўы менен адам аты болып қолланылады.

Екинши топарға қарақалпақ аўызеки сөйлеў тилине тиккелей парсы тилинен өзлескен адам атлары. Булардың мәнилери хәмме ушын бирдей түсиникли емес. Олардың көпшилиги парсы, тәжик, өзбек, түркмен тиллери арқалы өзлескен. **Бәзирген**-/саўдагер/ *Ҳақ* *Бәзирген* *яратқанға ялбарып...(Аналар. 62-б)*; **Жәмшийид**-/уллы, үлкен/ *Жәмшийидниң* *зүбдәси ол Абдулла ханы...(Садаға. 18-б)*; **Фердаўсий**-/бейиш бағы/ *Физулий*, *Фердаўсий* *дүньяға мәлим...(Насийхат. 104-б)*; **Физулий**-/өжет, барлық ислерге араласыўшы/ *Физулий*, *Фердаўсий* *дүньяға мәлим...(Насийхат. 104-б)*; **Кәмирән**-/бахтлы, садатлы, махсетине ерисиўши/ *Хиратның патшасы йәне* *Кәмирән*...(*Садаға. 18-б*); **Фархад**-/жеңимпаз/ *Шийрин* *Фархад*, *Үзирә, Ёамық, Хурлиха...*(*Садаға. 18-б*); **Рустем**-/күшли, куўатлы/ *Йигитлери бардур* *Рустем* *сыпатлы...*(*Бардур. 99-б*)

Келтирилген бул адам атларының мәниси тек диний түсиниклерди билдирип келмеген. Олардың лексикалық мәниси көбинесе батырлық, қахраманлық сыпатларды билдирип келген.

5. Аралас шығысқа тән қатламлар.

Қарақалпақ әдебий тилиниң қурамында қолланылып жүрген адам атлары тек бир тилге тән болып, яки сол тилдиң лексикалық бирликлеринен жасалып ғана қоймастан олар қурамалылыққа да ийе. Солай екен, Әжинияз шығармаларында қолланылған адам атларының қурамын, қурылысын таллап үйренгенимизде тек ғана бир тилден (араб яки парсы) өзлескен адам атлары ғана емес соның менен бир қатарда аралас типтеги яғный еки тилдиң лексикалық бирликлериниң дизбеклесийи ямаса еки тилдеги антропо-компонентлердиң қосылыўы арқалы да жасалады. Олардың лексикалық қурамы, қурылысы бойынша томендегидей топарларға бөлип қараймыз.

1.қарақалпақша+арабша. Бул топарға шығармадағы: **Ай+сәнем** /сәнем+сүйикли қыз, жағымлы/, *Хилалай*, *Айсәнем* *йәне Малийка...*(*Садаға. 18-*

б): **Ай+жамал** /жамал-шырайлы, бет әлпети сулыў/ *Атқа шыққан ақ миялы Айжамал...*(Бийбигүл. 20-б); **Ер+мәмбет**-/мәмбет-мақтаўлы/ *Қалмәмбет, Ермамбет Хәсен, Абылай...*(Бардур. 40-б); **Қутлы+мурат** /мурад-мурад махсетли/ *Қутлымурат Ыәйисбайға дад етип...*(Көриң. 48-б); **Қәл+мәмбет**-/мәмбет-мақтаўлы/ *Қалмәмбет, Ермамбет, Хәсен, Абылай...*(Бардур. 40-б); **Төре+мурат** /мурад+махсетли/ *Төремурат бийиў Сапарниязы...*(Бардур. 40-б) т.б. сыяқлы ер адам хәм хаял-қызларға байланыслы исимлер.

2.Арабша+қарақалпақша: **Ырыс+бийке**-/ырысқы несийбе/ *Шүйитте Ырысбийке, Жыныбийке билән...*(Садаға. 18-б); **Нур+бийке**-/нур-нурлы, жарқыраған/ *Бессары Нурбийке, Айбийби билән...*(Садаға. 18-б); **Хүр+бийби**-/хүр жәннет қызы/ *Қазаяқлы Жаңыл, Хүрбийби билән...*(Садаға. 18-б); **Нурлы+хан** /нур-нурлы, жақтылы/ *Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан...*(Садаға. 18-б) және де **Сайым+бет** /сайым-ораза тутыўшы, диншил/ *Атасы Сайымбет қызы Үзилдик...*(Үзилдик. 114-б); **Пазыл+бек**-/пазыл-билимли, данышпан/ *Пазылбектиң атасы йоқ...*(Пазылбек. 69-б); **Назар+бек** /назар-алланың нәзери түскей/ *Арзымны ишиткил, Саҳиб Назарбек...*(Түшти. 21-б); **Қәдир+берген**-/қәдир-күдретли/ *Қәдирберген, Садық хәм Абылғазы...*(Бардур. 40-б); **Абылай**-*Қалмәмбет, Ермамбет, Хәсен, Абылай...*(Бардур. 40-б) х.т.б.

3.парсыша+қарақалпақша: Бул топарға киретуғын адам атлары парсыша сөз бирликлери менен түпкиликли сөзлердиң дизбеклесийи арқалы жасалған. **Анна+қул**-/Анна-алланың жума күни туўылған бендеси/ *Аннақул, Аймурза Сүйин Орысы...*(Көриң. 49-б); **Жан+бийби**-*Шүйитте Ырысбийке, Жанбийби билән...*(Садаға. 18-б)

4.қарақалпақша-парсыша: Ай сөзиниң дизбеклесийи арқалы; **Ай+гүл**-*Анаң Хатирадур жеңиңиз Айгүл...*(Бийбигүл. 20-б); **Ай+жан**-*Тийеклиде Бахыт, ыргақлы-Айжан...*(Садаға. 18-б); **Ай+зада**-*Еки көзиң қанға толды Айзада...*(Айзада. 113-б); **Ай+мурза**-/мырза-үлкейип саўатлы болсын/ *Аннақул, Аймурза Сүйин арысы...*(Көриң. 49-б); **Төре+нияз**-/нияз Алладан сорап, тилеп алынған бала/ *Төренияз бийи және Хәким Нурлыбай...*(Бардур. 40-б) х.т.б. Сондай-ақ, *бийби* сөзиниң дизбеклесийи менен: **Бийби+гүл**-*Ақыллы кәмил,*

сәхип тәмиз, Бийбигүл...(*Бийбигүл. 19-б*); **Бийби+зада-Ашмайлы қызы** Бийбизада бар...(*Садаға. 18-б*) т.б.

5.арабша-парсыша: Бунда тиккелей араб антрапонимлери хәм араб өзлестирме сөз бірліклери менен парсыша сөз компонентлеринин дизбеклесиуи менен жасалған. Араб хәм парсы тиллери бир бирине жүдә жақын тиллер. Бундай адам атлары тек қарақалпақ тилине ғана емес, барлық түркий тиллери ушын тән. Олар тек айырым фонетикалық өзгешеликлер хәм сеслик нызамларға байланыслы бир-биринен бираз парықланады. Шығармада бундай адам атларына: **Дәўлет+яр-**/байлық дәўлет яр болсын/ Дәўлетярдек шүжәәтли, ғайратлы...(*Бардур. 39-б*); **Нәдир+шә-**/теңсиз, қылыштай өткир шах болсын/ Мәдрәхим Нәдириә бердилер азап...(*Нәсийхат. 104-б*); **Сапар+нияз-**/Алладан сапар айында сорап алынған бала/ Төремурат бийиу Сапарниязы...(*Бардур. 40-б*); **Хажы+нияз-**/хажыдан сорап алынған бала/ Хажынияз ярының кейнинде қалып...(*Гулжан. 26-б*); **Мухаммә+нияз-**/Мухаммед(с.а.в)нан сорап алынған бала/ Мухаммәнияз, Шанияз еки иниме...(*Сәлем дегейсең. 66-б*); **Хүр+лиха-**/сулыу, саҳибжамал қыз/ Шийрин, Фархад, Үзирә, Ұамық, Хүрлиха...(*Садаға. 18-б*); **Хүр+зада-**/хүрлерден туўылған қыз/ Бойның бурып, Хүрзадажан ғам йеме...(*Ғам йеме. 71-б*) т.б.

6.парсыша-арабша: Бундай топардағы адам атлары шығармада жүдә өнимли емес. Мыс: **Ша(х)+мурад-**/мурад махсетли/ Артық бийи Шамурат йәне Қарлыбай...(*Бардур. 40-б*); **Шахсәнем-**/шахтың сулыу, гөззал қызы/ Шахсәнем Ләйлидей жүрип пәрўан...(*Бир пәрий. 11-б*); **Хал(ық)+мурад-**/халықтың мурады, махсети/ Қазы Халмураты ахыр заманы...(*Көриң. 49-б*) т.б исимлер киреди.

Жоқарыда келтирилген адам атлары структураллық жақтан еки тиллик қатламларға ийе. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинде бундай типтеги адам атлары жүдә өнимли қолланылады.

Шығармада, сондай-ақ, араб тили арқалы әййемги еврей тилинен кирген адам атлары және де басқа тиллерден кирген адам атларында көриуґе болады. Бирақ, бул адам атларының түркий тиллерине қайсы уақытта кирип келгени

белгисиз. Мыс: **Ильяс**-/мадаткар/ *Хызыр* Ильяс болып сениң йолдашың...(Хұрзадажанның атасы Әжиниязга айтқаны. 76-б); **Юсупбек**-/өсип, көбейген/ Юсупдек Мысыр елиндә...(Ишиндә. 42-б); **Исмайыл**-/алла тыңлады, соралған бала/ *Хақ жолында қурбан болды* Исмайыл...(Хәр ким хатам болур пәний дүньяда. 93-б); **Юнис**-/иона, ионис-кептер/ *Ага Юнис* киби туўған анасы...(Мүнәсип. 23-б); **Сулайман** /қорғалған, тыныш/ *Хәзрети Сулайман* киби пәрманлы...(Бардур. 40-б); ески грек тилинен: **Искендер**-Искендер *Зулхарнайын* киби дәўранлы...(Бардур. 40-б); монгол тилинен: **Шыңғыс**-/уллы күдретли/ *Хеш ким өтмес залымлықта Шығыстан*...(Нәсийхат. 104-б) т.б. "Басқа халықларда, көбинесе қарақалпақлар менен қоңыслас, ал арасында узағырақ жайласқан халықлардың атамасынан келип шығыўшы қарақалпақлардың атларын айтып өтемиз. Бундай атларға Қазақбай, Түркменбай, Яўмытбай сыяқлы атлар киреди. Қарақалпақлардың жайласыў шетлеринде, Әмиўдәрьяның төменинде олардың этникалық массивиниң батыс хәм шығыс шетлеринде халық аралас болған. Қарақалпақлар қоңсылас болған қазақлар менен яки, өзбеклер менен яки, түркменлер менен қосылып кеткен."¹ Бундай адам атлары хәзирги әдебий тилимизде де өнимли қолланылады.

Улыўма, Әжинияз шығармаларындағы антропонимлер яғный, XIX әсир қарақалпақ халқының турмысында қолланылған адам атларының лексикалық шығысы бойынша көбирек өзлестирме адам атлары соның ишинде араб тилинен келип кирген антропонимлер өнимли қолланылған. Себеби, XX әсирдиң басына шекем Орта Азия халықлары, улыўма түркий тиллес халықларының мәдений сиясий жәмийетлик турмысында араб халықларының тәсири жүдә күшли болды. Мешит медреселерде тәлим араб тилинде алып барылатуғын еди. Шығыс халықларының әжайып үлгидеги шығармалары кең таралды. Бул түркий тиллери соның ишинде қарақалпақ тили лексикалық қурамының байыўына әсиресе, антропонимлериниң көбейиўине үлкен үлесин қосты.

---

¹ Толстова.Л.С. Топонимы и этнонимы в антропонимы каракалпаков. Ономастика Средней Азии. Фрунзе.,1980. Ст.101

II БАП. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНТРОПОНИМЛЕРДИҢ ГРАММАТИКА-СТРУКТУРАЛЫҚ ҚУРЫЛЫСЫ.

Хәзирги қарақалпақ тилиндеги антропонимлердиң грамматика-структуралық қурылысы басқа түркий тиллерине салыстырғанда кеш изертленип, үйренілген. Қарақалпақ тили антропонимлери хәққинда бир қатар илимий мақалалар, илимий изертлеўлер исленди. Бул жұмыслар көбирек адам атларының лексикалық қурамы, олардың жазылыў қағыйдалары хәм тағы басқа да тәрәплерин изертлеў, үйрениў мәселелерине арналды. Бундай жұмыслар бойынша дәслепки илимий мийнетлердиң бири ретинде Н. А. Баскаковтың "Қарақалпақ тили" (1951. М. I т) атлы китабын айтыў мумкин. Бул китаптың соңында қарақалпақ тилиндеги адам атларының жазылыў қағыйдалары хәққинда сөз етилген болса, автордың аталған мийнетиниң II томында (М.1992 ж), автор қарақалпақ тилиниң ономастика тараўының изертлеўиниң зәрүрлигин айтады. Ол қарақалпақ тилиндеги хаял-қызлардың атларының қурамында жийи қолланылатуғын *гул*, *роза* элементлериниң келиўи хәққинда илимий изертлеў жұмысын жүргизген. Бул көрсетилген мийнетлер қарақалпақ антропонимикасы хәққиндағы дәслепки изертлеў жұмыслары болып есапланады.

Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атларының толық түрдеги лексика, грамматикалық өзгешелиги туўралы О.Т.Сайымбетов өзиниң "Қарақалпақша меншикли атларының қурамы хәм қурылысы" деген темада кандидатлық диссертация жұмысын жақлады (Н.1998 ж), хәм усы тийкарда "Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары" (Н. 2000-ж) илимий монографиясын баспадан шығарды. Бул жұмыста қарақалпақша меншикли адам атларының тарийхий этнографиялық шығысы, лексикалық қатламлары менен қатар оның грамматика-структуралық қурылысы хәм айырым адам атларының этимологиясы т.б. тәрәплери кең түрде илимий анализ исленип үйренілген. Бул қарақалпақ антропонимикасы ушын ең үлкен қунлы жұмыслардың бири болып есапланады. Автор қарақалпақша меншикли адам атларын грамматикалық-морфологиялық қурылысы бойынша: жай адам атлары хәм қоспа меншикли адам атлары деп үлкен еки топарға бөлип қарайды. Жай

адам атларының жасалыуы структурасы бойынша түбир, дөренди, қысқарған хәм субъектив баға формалы меншикли адам атлары деп бөлип үйренип, анализлеген хәм мысаллар жәрдемінде дәлилеп көрсеткен.

Хәзиргиқ қарақалпақ әдебий тилиндеги меншикли адам атларыны менен Әжинияз шығармаларында қоланылған адам атларының арасында морфологиялық қурылысы бойынша дерлик үлкен айырмашылықлар жоқ. Адам атларының жасалыуы дереги негизинен әдебий тилдеги лексикалық мәнили бирликлерден жасалады. Бирақ, барлық лексикалық бирликлер адам атларын жасауы ушын хызмет ете бермейди. Оның ушын тилдиң өзиниң ишки нызамлықларына бойсынады. Хәттеки олар азлы-көпли өзгерслерге де ушырауы мүмкин. Айырым адам атлары болса, басқа тиллерден кирип келген адам атлары менен өз сөзлик қурамындағы басқа да лексикалық бирликлер, мәнили сөзлер менен дизбеклесип келип жаңа мәнидеги адам атларын жасайды.

Тилдеги сөзлердиң мәни билдириуи ең кишкене бөлеги морфема деп аталады. Әдебий тилдеги қолланып жүрген меншикли адам атлары да белгили бир мәни билдириуі уқыбына ийе, соның ушын, олар да морфема бола алады. Адам атлары морфемалық қурылысы жағынан бир марфемадан: **Қабыл-Қабыл** беглер беги беглери бардур...(Бардур. 40-б); еки марфемадан: **Ай+жамал-Атқа** шыққан ақ миялы Айжамал...(Бийбигул. 20-б); үш марфемадан: **Нур+лы+бай-Төренияз бийи және Хәким Нурлыбай...**(Бардур. 40- б) сыяқлы морфемалардан турыуы мүмкин.

Адам атлары қурамындағы барлық морфемалардың хызметин бирдей деп болмайды. Жоқарыдағы мысалларда көргенимиздей айырым морфемалар мәнили бөлек болып келсе (*Қабыл, Артық*) ал, айырым морфемалар тек жаңа мәнидеги адам атларын жасауы ушын хызмет етеди (Нур+лы+бай). Структуралық жақтан морфемалардың усындай мәни аңлатыушы яки көмекши морфема болып келиуі хызметине қарай: түбир морфемалы меншикли адам атлары хәм қурамындағы көмекши морфемалар арқалы жасалған адам атлары деп екиге бөлип қаралады.

1/ Түбир морфемалы меншикли адам атлары.

Тилдеги сөзлердің түп лексикалық мәнісі түбір арқалы билдириледі. Түбір меншикли адам атларына басқа да көмекші марфемалардың қосылуы ямаса, екі түбір морфемалардың бір-бири менен қосылуы, биригуі арқалы да адам атлары жасалады. Бундай түбір меншикли адам атларының биразлары тилдеги әпиұайы лексикалық бирликлерден де яғный, түбір марфемалардың (атлық, кебетлик сөзлерден), тиккелей ғалабалық атлықлардан меншикли атлықларға өтетуғын жағдайлары да ушырасады. Әжинияз шығармаларында бундай түбір меншикли адам атларына, атлық сөз шақаптарына киретуғын предметлик мәни ямаса уғымды билдиретуғын сөзлер антропонимлер хызметине өткен. Мысалы: **Бахыт**-*Тийеклиде* Бахыт, *ыргақлы Айжан...*(Садаға. 18-б); **Садық**-*Қәдирберген*, Садық *хәм Абылғазы...*(Бардур.40-б); **Жамал**-*Соркөлде* *Ултуұған етекте* Жамал...(Садаға. 17-бет); **Қәдир**-*Мен аралап көрмишәм Байбахты улы* Қәдир сыйықты...(Шықты жан 68-б); **Қабыл**-Қабыл *беглер беги беглери бардур...*(Бардур. 40-б); **Дүйсен**-*Өлтир көк ийтиңди* Дүйсен *кәндекли...*(Дүйсен кәндекли. 110-б) т.б. Бул түбір меншикли адам атлары абстракт мәнили атлықлардан жасалған. Сондай-ақ, шығармада конкрет мәнили атлықлардан жасалған түбір меншикли адам атлары да ушрасады. Олар тилде лексикалық сөзлер түрінде де хәм адам атлары хызметінде де теңдей қолланыла береді. Мысалы: **Анар**-*Қолдаұлыда* *Алма, балғалы* Анар...(Садаға. 17-б); **Жипек**-*Кәндеклиде* Жипек *деген қызлар бар...*(Садаға. 18-б); **Қошқар**-*Сыбырлап* Қошқардың *сорышын көриң...*(Көриң. 49-б); **Арыслан**-*Көрдим* Арыслан *султанны, гүлән қазақның азасы...*(Шықты жан. 68-б); **Алма**-*Қолдаұлыда* Алма, *балғалы Анар...*(Садаға. 17-б); т.б Сондай-ақ, түбір келбетлик сөзлерден тиккелей меншикли адам атларына өткен: **Шийрин**-*Шийрин*, *Фархад, Үзира, Ұамық, Хурлиха...*(Садаға 18-б) сыяқлы хаял-қызларға байланыслы қойылған түбір меншикли адам атлары қолланылған. **Әзиз** түбір келбетлик сөзине арабша "а" жыныслық мәни билдириуши суффикстиң қосылуы менен **Әзиза**-*Әзизадай хызметкери мүнәсип...*(Мүнәсип 23-б) сыяқлы адам аты жасалады. Бул адам аты хаял-қызларға байланыслы қойылады хәм тилимизде пүткиллей

түбір меншикли адам аты болып сиңисип кеткен. Түбір рәуиш сөзлери де адам атлары курамында көринеди. Мысалы: **Артық-Артық бийи Шамурат йәне Қарлыбай...**(Бардур. 40-б) Буннан басқа жаңыл фейил түбір сөзинен: **Жаңыл-Қаңлыда Жаңыл қыз Күникей билән...**(Садага. 17-б) сыяқлы сөзлерден түбір меншикли адам аты курамына өткен.

Тилдеги адам атлары бәрхәма раўажланып хәм байып, толысып барады. Адам атлары тилдеги түбір марфемалардан жасалыўы менен бирге басқа тиллерден өзлескен адам атлары менен де толысып барады, бундай адам атлары тилимизде хәзир де сол түбір морфема түринде қолланыла береді. Мысалы: **Әлий-Хәзирети Әлий киби шерлери бардур...**(Бардур. 40-б); **Тахир-Тахир киби ҳәр қыялга дөнермен...**(Бар енди. 28-б); **Хәсен-Қәлмәмбет, Ермамбет, Хәсен, Абылай...**(Бардур. 40-б); **Мәлик-Әнес, Мәлик еки елдиң арасы...**(Барды. 40-б); **Мәжнун-Мисли Мәжнүн сүйген Ләйли яңлыды...**(Яңлыды. 60-б); **Рүстем-Йигитлери бардур Рүстем сыпатлы...**(Бардур.39-б); **Фархад-Шийрин Фархад, Үзирә, Ұамық Хурлиха...**(Садага. 18-б); **Жәмшийд-Жәмшийдниң зүбдәси ол Абдулла ханы...**(Садага.18-б); **Исмайыл-Хәқ жолында қурбан болды Исмайыл...**(Хәр ким хатам болур пәний дуньяда 93-б); **Юнис-Ага Юнис киби туўған анасы...**(Мүнәсип 23-б); **Ильяс-Хызыр Ильяс болып сениң йолдашың...**(Хұрзаданың атасы Әжиниязга айтқаны 73-б); **Юсуп-Юсупдек мысыр елиндә...**(Ишиндә. 42-б) сыяқлы ер адамларға және де: **Сәнем-Мисли Сәнем киби болсын...**(Хәр кимсәниң яры болсын. 6-б); **Ләйли-Ләйли Зухра киби ол сәхиб тәмиз...**(Бир жанан. 9-б); **Зухра-Ләйли, Зухра киби ол сәхиб тәмиз...**(Бир жанан. 9-б) т.б. сыяқлы хаял-қызларға байланыслы түбір меншикли адам атлары қарақалпақ тили ушын да түбір морфема болып есапланады. Ал, тийкарында сол тил ушын (араб яки парсы) ол бир нешке морфемаларға бөлип қаралаўы мүмкин.

Айырым түбір морфемалы адам атларына басқа морфемалардың ямаса көмекши морфемалардың жалғаныўы арқалы жаңа мәнидеги адам аты жасалады хәм сол түбір сөз, түбірлес атларға улыўма ортақ болады. Мысалы: "Хұр" түбір морфемасына *-бийби, -зада* сыяқлы аффиксоидлар жалғаныўы

менен **Хүрбийби-Қазаяқлы Жаңыл Хүрбийби билән...**(Садаға. 18-б); **Хурзада-Бойның бұрып, Хурзадажан, ғам йеме...**(Ғам йеме. 71-б) сыяқлы адам атлары жасалған. "Бизиң көз-қарасымызда, құрамалы атларды изертлеу барысында Шығыстың түркий тиллес халықлары арасында кең таралған бундай сөзлерден жасалған атлар шәртли түрде аспан хабаршысының мотиви деўге болады"¹.

Тилде түбир морфемалар менен бирге көмекши морфемаларда қолланылады. Бірақ көмекши морфемалар түбир морфемалар сыяқлы бөлек турып мәни билдириу қәсийетине ийе емес. Олар тек түбир морфемаларға жалғанып қосымша оларға грамматикалық мәни билдиреди. Басқа да мәнили сөзлер менен ямаса көмекши сөзлерди грамматикалық жақтан бир-бири менен байланыстырады. Бірақ, барлық көмекши морфемалардың хызмети бирдей емес. Адам аты құрамында да көмекши морфемалар ушырасады. Бірақ, олардың хызмети лексикалық сөзлердеги менен салыстырғанда өзгеше. Усыған байланыслы көмекши морфемаларды еки топарға: грамматикалық морфемалар хәм грамматикалық емес морфемалар болып бөлинеди.

Грамматикалық емес морфемалар тийкарынан түбир морфемаларға жалғанып жаңа мәнили сөзлер жасайды, яғный, сөз жасаушы морфемалар сөзлерге грамматикалық қосымша мәни емес, улыўма жаңа мәнили сөз жасау уқыбына ийе. Оның бул хызмети адам атлары ушын да тән. Хәттеки, айырым мәнили лексикалық бирликлерге бундай сөз жасаушы морфемалар жалғанып, меншикли атлықларды, исимлерди пайда етеди. Солай да, бул барлық көмекши морфемалар ушын тән жағдай емес, тек айрымлары ғана бундай хызметке ийе. Мысалы: *-зада, -зар* көмекши морфемалары атлық сөзлерге жалғанып атлық сөз жасайды. *Шахзада, көклемзар* т.б. Сондай-ақ, атлық *ай, гул* сөзлерине де жалғанып: **Айзада-Еки көзиң қанға толды Айзада...**(Айзада. 113-б); **Гулзар-Мүйтенде Ақсулыў, маңғытта Гулзар...**(Садаға. 17-б) т.б. сыяқлы меншикли адам атларын жасайды.

Грамматикалық морфемалар грамматикалық жақтан өзгеретуғын мәнили сөзлердиң хәр қыйлы формаларын жасайды. Олар форма жасаушы хәм

---

¹ Селяметов.Л.М. Имя и легенда. Ономастика Средней Азии. Фрунзе.,1980. ст. 112

сөз өзгертуші болып екіге бөлінеді.¹ Тилде грамматикалық морфемалар мәнилі сөзлерге жалғанып олардың грамматикалық формаларын жасайды, ямаса басқа сөзлер менен (мәнилі ямаса көмекші) грамматикалық жақтан байланыстыруға хызмет ететуғын болса, ал форма жасаушы морфемалар мәнилі сөзлерге жалғанып қосымша мәни, формасын жасайды (кітап-ша, көрпеше т.б) Айырым жағдайларда усы грамматикалық морфемалар да меншикли адам атлары қурамында ушырасады. Бирақ, адам атларының қурамында келгенде өзинің тийкарғы хызметінде емес, олар адам атының жасалуы ушын хызмет етеді. Бундай көмекші морфемалар өнімлі емес. Мәселен: сөз өзгертуші тартым жалғауының I-бет бірлік сан жалғауы **-им -ым** формасы менен: **Пирим-Қала басы болдың сен молла Пирим...**(Бозатау. 120-б); **Ханымбийке-Тәрийнің дийейин хан Ханымбийке...**(Садаға. 18-б); тартымның III- бет бірлік сан **-и** формасы менен: **Тәжи-Атасы Әбыл кәтқуда, молла Тәжидур ағасы...**(Қыз Ораз. 30-б) сыяқлы жалғаулары меншикли адам атларының қурамында жаңа мәнилі адам атларын жасау хызметінде келген. Атлық сөзлерге жалғанатуғын форма жасаушы **-ша** көмекші формасы киширейтуі мәнисіндеги атлық сөзлерди жасайды (табақ-ша, кітап-ша х.б.). Шығармада усы жалғаудың жалғаныуы менен: **Айша-Бақанлыда Айша кенегес Балжан...**(Садаға. 18-б) меншикли адам аты қурамында өзинің түп мәнисинен узақласып кетпегенлиги көринеді. Сөз өзгертүші хәм форма жасаушы көмекші морфемалар хаққында О.Т.Сайымбетов "Хәзирги қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында айырым сеплик, тартым хәм көплик жалғаулары да ушырасады. Бирақ олар адам атлары ушын тән өнімлі формалар емес".²-деп көрсетеді хәм оған тийисли мысаллар келтирип өтеді.

Тилдеги антропонимлер түбир морфемалар арқалы да, оларға көмекші морфемалар қосылуы арқалы да өнімлі жасала береді. Антропонимлердің морфемикалық қурылысы бойынша дөренді хәм дөренді емес тийкарлы адам атлары болып бөлінеді.

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. Н., Билим. 1994. 10-б.

² Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары.Н., Билим. 2000. 41-б

Дөренди емес тийкарлы адам атлары хеш қандай көмекши морфемаларсыз-ақ түбир морфемалар арқалы мәнили бөлекке яғный, меншикли адам аты бола алатуғын болса ал, дөренди тийкарлы адам атлары кемінде еки, үш морфемадан турады. Айырым, кейинги морфемалар тилде өзиниң лексикалық мәнисине ийе болса да адам атлары қурамында аффиксоидлик хызметке өтип кетеди. Бундай аффиксоидлер адам атларын жасаўда өнимли қолланылады. Мәселен: *бай, хан, қул* сөзлери жәмийеттиң социаллық қатламларын, шығысын билдиретуғын болса, адам аты қурамында өзиниң түп мәнисинен бираз узақласып кетеди. Бундай аффиксоидлар көбинесе Әжинияз шығармаларындағы қолланылған адам атларының кейинги компонентинде өнимли қолланылып, ер адам атларын жасаўда өнимли қолланылған. Мысалы: **Нурлыбай-Төренияз бийи және хәким Нурлыбай...**(Бардур. 40-б); **Қарлыбай-Артық бийи Шамурат йәне Қарлыбай...**(Бардур. 40-б); **Аралбай-Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан...**(Садаға. 18-б); **Қәлменбай-Қәлменбайдың қызы молла Нәбийра...**(Нәбийраға 22-б); **Ўәйисбай-Ўәйисбай алдына барышын көриң...**(Көриң. 48-б) т.б. Алдыңғы буўынларда онша өнимли қолланылмаған. Мыс: **Байбахт-Мен аралап көрмишәм Байбахты улы Қәдир Сыйық...**(Шықты жан. 68-б); **Байтурсын-Қызыман Байтурсынның, атым Меңеш...**(Әжинияз бенен Қыз меңештың айтысы. 123-б); **Байымбет-Байымбеттиң инсанлықта саны жоқ...**(Өтерсең.57-б) т.б. **Қул** сөзи өзиниң лексикалық мәниси бойынша байдың есигинде жұмыс ислеўши адам. Бирақ, адам атының қурамында келгенде бул мәнисин жоғалтады. Себеби, семантикалық мәниси жағынан ямаса туўылған балаға қул болсын деген нийетте қойылмайды. Соның ушын, бул сөз аффиксоидлик хызметке өткен болып есапланады. Қарақалпақ әдебий тилинде бул аффиксоид тийкарынан бас позицияда хәм соңғы позицияда да ушырасады. Ал шығармадағы қолланылған меншикли адам аты қурамында болса, тек соңғы позицияда келген. Мыс: **Қарақул-Қаллыбек, Қарақул екки иниси...**(Көриң. 49-б); **Аннақул-Аннақул, Аймурза, Сүйин орысы...**(Көриң. 49-б) т.б. **Хан** сөзиниң семантикалық мәниси жағынан елде басқаратуғын ер адам басшы мәнисин билдирген ал, соңынан бул сөз узақ

ұақытлар дауамында аффиксоидге айланып ер адамлар хәм хаял-қызлар исимлерин жасау ушын да өнимлиликке айланған. Мыс: **Нурлыхан-Қызы** *Аралбайдың аты Нурлыхан...*(Садаға. 18-б); **Сейилхан-Бийрәхим** *Сейилхан деген елаттан...*(Бозатау. 120-б); **Зухрахан-Араллыда** *атлы Зухрахан...*(Садаға. 17-б) т.б.

Бундай аффиксоидлер қатарына антропонимлердің қурамына титул сөзлерде киреди. Мәселен: **-бий** сөзинің соңғы позицияда келиуі менен: **Әуезбий-Ағамыз** *Әуезбий, кәтқуда Самурат...*(Яранлар. 54-б); **-бек** аффиксоиди: **Қаллыбек-Келди** *Қаллыбектің үйине филхал...*(Көриң. 48-б); **Төребек-Үргени** *йуртында бегим Төребек...*(Бозатаулы нәзілим. 12-б); **Пазылбек-Пазылбектің** *атасы йоқ...*(Пазылбек. 69-б); **Назарбек-Арзымны** *эшиткил сахиб Назарбек...*(Тушти. 21-б) т.б.

Антропонимлер тил системасында хәр қыйлы жоллар менен рауажланып барады. Олар басқа тиллерден өзлесіу арқалы да сондай-ақ, тилдің ишки ызыамлылықлары негизинде сөзлик қурамындағы лексикалық бирликлердің бир-бири менен қосылыуы ямаса көмекши морфемалардың биригиуі, улыуа хәр қыйлы усыллар менен жасалып жаңа мәнили антропонимлер қурамынан орын алып барады. Меншикли адам атлары сруктуралық қурылысы бойынша жасалыуының усындай өзгешеликлерине байланыслы еки усыл арқалы: Морфемалық усыл хәм морфемалық емес усыллар менен жасалады.

I Морфемалық усыл.

Бул усыл арқалы тилде дөренди сөзлер өнимли жасалады. Бунда морфемалардың биригиуі, яки түбир морфемаларға сөз жасаушы көмекши морфемалардың жалғаныуы арқалы жаңа мәнили сөзлер жасалады. Антропонимлердің қурылысын үйренип көргенде олар усындай усыллар менен де жасалған. Мәселен, мәнили лексикалық түбир морфемаға белгили бир сөз шақабын жасаушы көмекши морфемалардың жалғаныуы хәм олар жаңа лексикалық бирликлерди жасаса булар адам атларының қурамында да жаңа мәнили антропонимлерди жасайды. Морфемалық усыл менен жасалыуда төмендегидей жоллар арқалы жасалады.

1. Аффиксация усылы.

Әжинияз шығармаларында қолланылған меншикли адам атлары ишінде бул усыл менен жасалған адам атлары онша өнімли емес. Аффиксация усылы менен жасалыўда тийкарынан мәнили лексикалық бирликлер өнімли жасалады. Яғный, белгили бир мәнили түбир морфемаларға сөз шақабын жасаўшы аффикслер жалғанып жаңа бир мәнили сөз бирлиги жасалады. Тилде адам атларын жасаўшы арнаўлы аффикслер дерлик жоқ тек, айырым адам атларын хәм мәнили лексикалық бирликлерди жасаў ушын ортақ болған аффикслер бар және базы бир аффиксоидлер ғана өнімли қолланылады. Солай да белгили бир сөз шақабының сөз жасаўшы аффикслери адам атларының курамында да келеди. Усыған тийкаланып қайсы сөз шақабына тийисли екенинин анықлаўға болады. Айырым жағдайларда белгили бир аффикс түбир морфема сөзлерге жалғанып жаңа мәнили лексикалық бирлик жасайтуғын болса (мәселен: *гулзар* ғалабалық атлық, гуллер өсетуғын жер, орын), сол жасалған сөз тиккелей антропонимлер курамына өтип дөрэнди меншикли адам атлары болады.(мәселен: **Гулзар**- меншикли атлық) т.б. Аффикслердин усындай өзгешеликлерин есапқа ала отырып төмендеги сөз шақабларына бөлип үйренемиз.

1. Атлық жасаўшы аффикслерден жасалған адам атлары:

-ман, -бен қосымтасы Атлық жасаўшы бул аффикс атлық сөз шақабын жасаў менен бирге адам атлары курамында кейинги компонентағы басқаолып келеди. " *-Ман, бан* қосымтасы жалғаныўы арқалы белгили бир кәсип хәм орын мәнисиндеги атлықлар жасалады, *бағман, дәрўазаман* т.б.¹ Түбир ямаса дөрэнди сөзлерге жалғанып сол сөз мәнисиндеги аңлатилған предметти сақлаўшы яки сол объектке қараўшы субъектти аңлатады. Бул атлық жасаўшы аффикс адам атларын жасаў ушын да қолланылады. Түбир морфемаларға хәм айырым дөрэнди тийкарлы морфемаларға жалғанып келеди. Бундай жағдайда бул аффикс жоқарыдағы мысаллардағы айтылған мәнилери менен салыстырғанда бирдей емес. Мысалы түбир морфемаларға: **Айман-Қәндеклиде**

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Н., Билим. 1994. 31-б

Жипек, Айман қыз болур...(Садага. 18-б) -мен варианты арқалы: **Қалмен-Қалмен, Жалмен бизге қарамай кетип...(Яранлар. 53-б)**. Шығармадағы қолланылған *Жалмен* адам аты хәзирги тилимизде өнимли қолланылып жүрген *Жолман* аты менен салыстырғанда өз-ара уқсастай көринеди. Себеби, *жол* түбир морфемасы басқа да атлар ушын түбирлес болып келеди. Мысалы: *Жолмырза, Жолдасбай*. Бул жерде **-ман** аффиксиниң **-мен** фонетикалық вариантының алдыңғы буўынға тәсири яғний **-е** жиңишке даўыслы сесиниң алдыңғы буўындағы **-о** жуўан даўыслы сесине тәсири нәтийжесинде **-ә** фонемасына айланғаны көринеди. Мыс: **Жалмен-Қалмен, Жалмен, бизге қарамай кетип...(Яранлар. 53-б)** т.б. **-бан** варианты менен: **Мехрибан /парсыша-ғамхор, жан, жан күйер, илтипатлы деген мәниде/** сыяқлы суп-сулыў, шырайлы қызымның аты жасалатуғын болса, шығармада бул аффикстин қосылыўы жәрдемінде: **Қожбан-Сорасаң елимди Қожбан бизлерден...(Еллерим барды. 35-б)** сыяқлы адам аты қолланылған. Буны структуралық жақтан анализлегенде түбир морфема *қож* сөзи санлық мәнисин билдириўши *қос* сөзине жақын келеди. Себеби, тилде *қос* сөзиниң қосылыўы менен *Қосмухаммед, Қосмурат* сыяқлы адам атлары жасалады.

-зар қосымтасы. Бул аффикс атлық сөзлерге жалғанып бир предметтиң, нәрсениң жасайтуғын орнын, өсип өнетуғын кеңлигин билдиреди. Мыс: *лазар, көклемзар*. Тийкарынан *гүл* сөзине де жалғанып *гулзар* (гуллар өсетуғын жер) жаңа мәнили сөз бирлигин жасайды. Усы сөз тиккелей ғалабалық атлықтан меншикли атлық қурамына өтеди. Мысалы: **Гулзар-Мүйтенде Ақсулыў, маңғытта Гулзар...(Садага. 17-б)**

-зада қосымтасы. Атлық түбир сөзлерге жалғанып атлық сөз бирлигин жасайды, яғний түбирдеги аңлатылған субъекттиң шығысын билдириўши сөз бирлигин жасайды: *шахзада* (шахлар әўладынан). "**-зода, -зод-** усыдан тарқалған, туўылған; баласы, улы, нәсили"¹-мәнилерин билдиреди екен. Адам аты қурамында келгенде өзиниң бул мәнисин буротала толық сақлап қала алмайды. Мыс: **Айзада-Еки көзиң қанға толды Айзада...(Айзада. 113-б);**

¹ Э.А.Бегматов. Ўзбек исмлари.(изоҳли луғат) Т.,Ўзбекстон миллий энциклопедияси,1998. 584-б

Хурзада-Бойның *бурып Хурзадажан ғам йеме...*(Ғам йеме. 71-б); **Гулзада-Гулзада-Кетермен** *дегели болды бир талай...*(Әжинияздың Гулзада менен хошласыуы. 72-б); **Бийбизада-Айшамайлы қызы** *Бийбизада бар...*(Садаға. 18-б) т.б. Бундай **-зар, -зада** аффикслери тек ҳаял- қызлар исимлерин жасаўда ғана өнимли қолланылады.

-жан қосымтасы. Адам мәнисиндеги атлық сөзлерге жалғанып киши пейиллик, сыйласықты билдириўши хәм еркелетиў мәнисиндеги атлық сөзлерди жасайды. Мыс: *апажан, үкежан*. Бул аффикс тиккелей адам атының соңына жалғанып еркелетиўши мәнини билдиреди. *Бахытжан, Муратжан*. т.б. Ал, меншикли адам атлары қурамында бул сөз өзиниң түп мәнисинен (адамның жаны т.б.), ямаса, жоқарыдағы сыяқлы еркелетиў, киширейтиў мәнилеринен бираз узақласып аффиксоид болып жаңа мәнили адам атларын жасайды. Тийкарынан ҳаял-қызларға хәм ер адамларға байланыслы исимлерде теңдей қоллана береді. Түбир атлық морфемаларға жалғанып келеді. Мыс: **Гулжан-Гулжан** *болған едиң сүйген жананым...*(Гулжан. 24-б); **Айжан-Тийеклиде** *Бахыт, ырғақлы Айжан...*(Садаға. 18-б); **Балжан-Бақанлыда** *Айша, кенегес Балжан...*(Садаға. 18-б) т.б. ҳаял-қызларға байланыслы, хәм де: **Сержан-Сержан** *найып деген беглери бардур...*(Бардур. 40-б) сыяқлы ер адамларға байланыслы исимлер ушырасады. **Сер** түбири басқа түркий тиллеринде "көп, шексиз" деген мәнилерди билдиреди. Бул **-жан** аффиксоиди хәзирги қарақалпақ тилинде антропонимлер жасаўда өнимли қолланылады.

2. Келбетлик жасаўшы аффикслерден жасалған адам атлары.

Әжинияз шығармаларында келбетлик жасаўшы аффикслерден жасалған адам атлары өнимли емес. Тек айырым аффикслер ғана исимлер қурамында көринеди.

-лы аффикси атлық сөзлерге жалғанып келбетлик жасайды. Шығармадағы қолланылған адам атларының тийкарынан ортанғы буўынында келген, оннан кейин ер адамлар аты ушын **-бай** аффиксоиди, ҳаял-қызлар аты ушын **-хан** аффиксоиды қосылыўы нәтийжесинде жасалған. Мыс: **Нурлыбай-Төренияз** *бийи және Хәким Нурлыбай...*(Бардур. 40-б); **Қарлыбай-Артық** *бийи*

Шамурат және Қарлыбай...(Бардур. 40-б); **Нурлыхан-Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан...** (Садаға. 18-б) т.б.

Егер бул келбетлик жасаўшы аффикс болмаса структуралық жақтан түбир атлық сөз **-бай** аффиксоидына жалғанғанда семантикалық жақтан адам аты бола алмайды. Соның ушын бул аффикс тиккелей адам атларын жасаў ушын хызмет етеди.

-ли аффикси де атлық хәм атаўыш сөзлерге жалғанып келбетлик жасайды (жүрекли, тәртипли т.б.). Бул аффиксте ортаңғы буўында келип адам атларын жасаған. Мыс: **Қәллибек-Келди Қәллибектиң үйине филхал...**(Көриң. 48-б); **Хурлиха-Шийрин, Фархад, Узира, Ыамық, Хурлиха...**(Садаға. 18-б) т.б сыяқлы адам атлары шығармада қолланылған.

3. фейил формалы адам атлары.

Шығармадағы адам атларының қурамын структуралық жақтан үйренгенде фейил жасаўшы аффикслер дерлик ушраспайды. Тек фейилдің айырым формасын жасаўшы қосымталар ушырасады. Бул ҳаққында О.Т.Сайымбетов "Қарақалпақша меншикли адам атларының қурамында хәзирги қарақалпақ әдебий тилине тән болған фейил қосымталарының барлық түрлери дерлик ушыраса бермейди. Оларда әсиресе басқа сөз шақапларынан фейил жасаўшы аффикслер жүдә аз. Хәзирги қарақалпақ меншикли адам атларында фейил жасаўшы аффикслер қолланылмайды, тек оның айырым бетлик, дәреже, мейил, мәхәл формалары, бетлик емес формалары ушрасады,"-деп көрсетеди.¹

Демек, хәзирги қарақалпақша меншикли адам атлары қурамында фейил жасаўшы аффикслер өнимли ушыраспайды. Буны, Әжинияз шығармалаындағы адам атлары мысалында да көриўге болады. Тек, фейилден, фейилдің хәр қыйлы формаларын жасаўшы жалғаўлар ғана ушырасады. Мыс: шығармаларда қолланылған айырым адам атларының қурамында фейилдің өзлик дәреже көрсеткишлериниң III- бет **-ин** жалғаўы фейил **сүй** түбир сөзге жалғанып **сүйин** фейилдің өзлик дәреже формасы жасалады. Бул сөз тиккелей өзгериссиз адам атларының қурамына өтип кетеди: **Сүйин-Аннақул, Аймурза, Сүйин**

¹ Сайымбетов.О. Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н., Билим 2000. 39-б

орысы...(Көриң. 49-б) т.б. Өзлик дәрежениң **-ин, -н** аффикслери тийкар фейиллерге жалғанып келеди: **Жасан** (жаса-н), **Сүйин** (сүй-ин). Бул атлар **Жасандық, Сүйиндик** сыяқлы исимлериниң қысқарған түри болып табылады.¹

-л өзлик дәреже жалғауы *ора* буйрық мейилине жалғанып *орал* фейил формасы жасалып ол, **Орал-Аржақта Кәнекей, қыпшақта Орал...**(Садаға. 17-б) сыяқлы меншикли адам атлары қатарына қосылған. **-ил** жалғауы ҳаққында да усы пикирди айтыўға болады, *үзил* сөзине **-дик** анықлық мейил I-бет көплик жалғауы менен **Үзилдик- Майпозда Үзилдик, Кәнекей билән...**(Садаға. 17-б) т. б.

Әжинияз шығармаларында аффиксация усыллар менен жасалған меншикли адам атлары онша өнимли қолланылмаған. Рәўиш жасаўшы аффикслердиң қосылыўы менен жасалған адам атлары шығармада улыўма гезлеспейди.

2. Сөз қосылыўы усылы.

Енди сөзлердиң жасалыўында және бир усыл бул мәнили түбир морфемалардың бир-бири менен биригиўи, қосылыўы менен де жасалыўы.

Қарақалпақ антропонимлери қурамындағы адам атлары да усындай усыллар менен өнимли жасалады. Айырым жағдайларда еки түбир морфемалар менен қатар үш морфемалардан да қуралатуғын жағдайлары ушырасады. (Узақ+бай=еки морфемадан), (Қар+жаў+бай=үш морфемадан). Ал, Әжинияз шығармаларында қолланылған адам атлары структуралық жақтан тийкарынан еки түбир морфемалардан жасалған. Бундай адам атлары қурамындағы компонентлер хәр қыйлы сөз шақапларына тән түбир морфемалар болып есапланады. Бул усыл менен жасалған антропонимлер хәзирги әдебий тилинде де өнимли жасалады. Қарақалпақ тилиндеги қоспа меншикли адам атларының грамматикалық қурылысы бойынша тилши О.Т.Сайымбетовтың мийнетинде арнаўлы изертлеп үйренілген.

Бундай қоспа меншикли адам атларының сыртқы формасы компонентлериниң түрине хәм қосылыў дәрежесине қарай ямаса, хәр қыйлы

---

¹ Сонда. 39-б.

мәнилерге ийе болған сөз (аффиксоидлардың) яки сөз шақаптарының биригиуіне қарай 1. *составлы атлар* 2. *бириккен адам атлары* 3. *Қысқарған адам атлары* болып бөлинеди.

2.1. Составлы атлар.

Составлы атлар еки морфемалардың дизбегинен жасалып, улыўма бир түсиникти аңлатады. Гәпте бир ағза хызметинде келеди. Бундай атларға шығармадағы қолланылған адам атлары менен дизбеклесип келетуғын лақап, титул сөзлерди мысал етип келтириўге болады. Булар өз-ара семантикалық жақтан бир-бири менен тығыз байланыста болады. Ал, структуралық жақтан дәслеп адам аты соң титул сөз ямаса, лақап аты формасында келеди, айырым жағдайларда болса олардың орны алмасып та келетуғын жағдайлары болады. Бул көбинесе қосық қатарларында уйқастың орны ушын инверсия болады. Бундай составлы атлардың екеуі қосылып келип, бир адамды, бир шахсты аңлатады. Қурылысы бойынша ямаса жайласыў орны бойынша оларды төмендегише етип үйрениўге болады:

а) дәслеп адам аты соң титул сөз формасындағы составлы атлар: **Абдулла хан-Жәмийдың зубдәхәси ол Абдулла ханы...**(Садаға. 18-б); **Әбил кәтқуда-Атасы Әбил кәтқуда, молла Тәжидур ағасы...**(Қыз Ораз. 30-б); **Төрөмурат бий-Төрөмурат бийи Сапарнияз...**(Бардур. 40-б); **Мәмбет төре-Мәмбет төре бас болып келеди қол...**(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 127-б); **Мәмбетмурат дийўанбеги-Мәмбетмурат дийўанбеги қул болды...**(Бозатаў. 120-б); **Арыслан султан-Көрдим ол Арыслан султаны, гүллән қазақтың ағасы...**(Шықты жан. 68-б) тағы басқа.

б) титул сөз соң адам аты формасындағы составлы атлар: **Молла Пирим-Қала басы болдың сен Молла Пирим...**(Бозатаў. 120-б); **кәтқуда Самурат-Ағамыз Әүезбий, кәтқуда Самурат...**(Яранлар. 54- б); **бегим Төрөбек-Үргенч йуртында бегим Төрөбек...**(Бозатаў нәзәним. 12-б); **қазы Халмурат-Қазы Халмураты ахыр заманы...**(Көриң. 49-б); **молла Тәжи-Атасы Әбил кәтқуда, молла Тәжидур ағасы...**(Қыз ораз. 30-б) т.б. Айырым жағдайларда бундай титул сөзлер хаял-қызлардың аты менен де дизбеклесип келеди: **Хан Ханымбийке-**

Тәрийтиң дийейин Хан Ханымбийке...(Садаға. 17-б); Молла Нәбийра-Қалменбайдың қызы Молла Нәбийра...(Нәбийраға. 22-б) т.б.

Сондай-ақ, басқа да хәр қыйлы сөзлер менен, лақаптары, руўлары, кәсиби хәм басқа да сөзлер менен дизбеклесип келеди. Мысалы, руўы менен қосылып: *Дуйсен қәндекли-Өлтир көк ийтиңди Дуйсен Қәндекли...(Дуйсен қәндекли. 110-б);* минези менен: *Хожанияз қайқы-Хожанияз қайқының үйин сорғалап...(Яранлар. 53-б);* түр-түси менен: *Сүйин орыс-Аннақул, Аймырза, Сүйин орысы...(Көриң. 49-б);* кәсиби билдириўши сөзлер менен де дизбеклесып жасалған: *Ақын Меңеш-Атандым Ақын Меңеш жас басымнан...(Әжинияз бенен қыз Мыңаштиң айтысы. 132-б); Султан шыйық-Бул қазаққа хан болып өткен екен Султан шыйықта...(Шықты жан. 68-б);* адам аты менен **қыз** сөзи де дизбеклесип келген: *Жаңыл қыз-Қаңлыда Жаңыл қыз, Күникей билән...(Садаға. 17-б); Қыз Ораз-Бәршәдин ағла сениң хусни жамалың, Қыз Ораз...(Қыз ораз. 30-б);* айырым жағдайларда аталған адамның аты аталмай оның жасайтуғын орны менен басқа да сөзлер дизбеклесип келеди: **Хийўалы қыз-Лақабы аның, Хийўалы қыз...(Хийўалы қыз. 29-б);** Шығармадағы қолланылған *Зулқарнайын* сөзи Искендердің лақабы болған болса, хәзирги ўақытта адам аты болып қолланылады: **Искендер Зулқарнайын-Искендер Зулқарнайын киби дәўранлы...(Бардур.. 40-б):**

Адам атларының бундай хәр қыйлы сөзлер менен дизбеклесип келиўи оны басқалардан ажыратып көрсетиў ушын ямаса, бир аттың көп қойылыўы жағдайларына да байланыслы дөрейди. Жоқарыда көрип өткенимиздей гейде адамның өзиниң аты да түсирилип қалып қояды.

2.2. Бириккен адам атлары.

Бириккен адам атлары қурылысы бойынша еки ямаса оннан да артық (үш морфемалардан) мәнили түбир морфемалардың, меншикли атлық сөзлердің хәм аффиксоидлардың өз-ара тығыз биригиўинен жасалады. Компонентлери көбинесе атаўыш сөзлерден болып келеди. Әжинияз шығармаларында тийкарынан еки морфемадан (хәм аффиксоидлардан) биригип жасалған адам

атлары өнімлі қолланылған ал, үш түбір морфемалы адам атлары улыўма гезлеспейди.

2/1. *Еки атлық сөз биригип жасалады.*

1. Атлық /түбір морфема/+атлық /түбір морфема/.

а) атлық (ғалабалық)+атлық (ғалабалық): **Айгул-Анаң Хатирадур** жеңгеңиз Айгул...(*Бийбигул. 20-б*); **Айжан-Тийеклиде Бахыт**, ыргақлы Айжан...(*Садаға.18-б*); **Балжан-Бақанлыда Айша**, кенегес Балжан...(*Садаға. 18-б*); **Гулжан-Гулжан** исмиңдур сен жаным бийке...(Садаға. 18-б):

б) атлық (ғалабалық)+атлық (меншикли): **Хажынияз-Хажынияз** ярының кейнинде қалып...(Гулжан. 26-б); **Ермәмбет-Қәлмәмбет**, Ермәмбет, Хәсен, Абылай...(Бардур. 40-б); **Сапарнияз-Төремурат** бийи Сапарнияз...(Бардур. 40-б); **Төренияз-Төренияз** бийи Хәким Нурлыбай...(Бардур.40-б); **Төремурат-Төремурат** бийи Сапарнияз...(Бардур. 40-б); **Хожанияз- Хожанияз** қайқының үйин сорғалап...(Яранлар. 53-б); **Қутлымурат-Қутлымурат** Ұәйисбайға дад етип...(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 135-б); **Аймурза-Аннақул**, Аймурза, Сүйин орысы...(Көриң. 40-б); т.б. сыяқлы ер адамларға байланысly хәм **Айсәнем-Хилалай** Айсәнем йәне Мәлийка...(Садаға. 18-б); **Шәхсәнем-Шәхсәнем**, Ләйлидей жүрип параўан...(Бир пәрий. 11-б); **Айжамал-Атқа** шыққан ақ миялы Айжамал...(*Бийбигул. 20-б*) т.б. сыяқлы хаял- қызларға байланысly.

в) атлық (меншикли)+атлық (ғалабалық): **Дәўлетяр-Дәўлетярдек** шүжәәтли, гайратлы...(Бардур. 39-б); **Абдуллажан-Абдуллажан** саңа атам ушырасса...(Сәлем дегейсен. 65-б):

г) атлық (меншикли)+атлық (меншикли): **Мәмбетмурат-Мәмбетмурат** дийўанбеги қул болды ...(Бозатаў. 120-б) т.б.

2. атлық /түбір марфема/+атлық/аффиксоид сөз/. **Аралбай-Қызы** Аралбайдың аты Нурлыхан...(Садаға. 18-б); **Ұәйисбай- Ұәйисбай** алдына барышын көриң...(Көриң. 48-б); **Қәлменбай- Қәлменбайдың** қызы молла Нәбийра...(Нәбийра. 22-б); **Сейилхан- Бийрәхим** Сейилхан деген елаттан...(Бозатаў. 120-б); **Зухрахан- Араллыда** атлы Зухрахан

билән...(Садага.17-б); **Нәзәрбек-Арзымны эшитгил, сахиб Нәзарбек...**(Тушти. 21-б); **Төрөбек-Үргенч йуртында бегим Төрөбек...**(Бозатаўлы нәзәлим. 12-б); **Әўезбий-Ағамыз Әўезбий, кәтқуда Самурат...**(Яранлар. 54-б) т.б. Адам атлары курамындағы-**бий**, **-бек** сөзлери тек ер адамлар атлары менен қатар ҳаял-қызлар атлары курамында да келеди. Бирақ, келтирилген сөзлер сол формасында емес, аффикслер қосылыўы менен билдириледі. "Жыныс айырмасын билдиретуғын сөзлер морфологиялық усыл менен жасалады. Бул жағдайда жыныслық айырманы билдириў ушын түркий тиллеринде сийрек қолланылатуғын өнимсиз гейпара аффикслер қолланылады. Документлерде ҳаял ямаса қыз уғымын аңлатыў ушын ерте заманларда үстем класс ўәкиллериниң социаллық атамасы (титул) болған "**бек**" сөзине **-ә(е)** аффиксиниң жалғаныўы менен ҳаял жынысын билдиретуғын грамматикалық жыныс қәсийетине ийе болған аз сандағы сөзлер ушырасады. Соны да айта кетиў керек, қол жазбаларда бул "**бийкә**" (бектиң ҳаялы) сөзиниң өзи тутасы менен ҳаял-қызлардың атларының кейнине жалғанып келип "**бийкә**" сөзиниң өзи бөлек мәнили сөз болыўдан қалып, аффикс ролинде қолланылғанын көремиз. Усы сыяқлы ер адамлардың атларына тиркесип қолланылатуғын "**бек**","**бай**" сөзлери хәм ҳаял-қызлардың исимлерине жалғанатуғын "**бийби**","**хан**","**гүл**" сөзлери де адамлардың жыныслық айырмасын көрсететуғын аффикслер ретинде қолланылғанын әдеўир жийи гезлестиремиз.¹

Қарақалпақша **бийке** сөзи көбирек ҳаял-қызларға қосылып айтылады. "**Бийке-қәйинбийке**. Ат. Бир ҳаялдың күйеўиниң үлкен қыз апасы".² Буннан басқа да сөзлерге қосылып келеди. Мыс: үйбийкеси т.б. сыяқлы. Ал, басқа түркий тиллеринде бул **бека** формасында гезлеседи. "Бека-хүкимдардың, жоқары мәртебели әмелдардың ҳаялы, үй бийкеси. Бул атлық негизи бек атлығының-**бей** формасына (ЭСТЯ. II. 97), киширейткиш мәнисин билдириўши **-ка** қосымтасы қосылып, кейинирек **-й** даўыссызы қосылып айтылмай қойылған. Соның себебинен, **-е** даўыслысы созылықы айтылған. Өзбек

¹ Ҳамидов.Х. Қарақалпақ тили тарийхыниң очерклери. Н.,Қарақалпақстан.1997. 25-б

² Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I том. Н.,Қарақалпақстан. 1982. 287-б

тилинде бул даўыслының созымлылығы билинбей кеткен (*бек, -бей+ка=бейка, бе: ка>бека*). Бул сөз негизинен *киши бийке* мәнисин аңлатқан.¹ Ҳәзирги адам атларының курамында өзиниң тийкарғы мәниси менен қоса еркелетиў мәнисин де билдирип келеди. Ал, Әжинияз шығармаларында хаял-қызлардың исимлериниң бас бөлеги ҳәм соңғы бөлеклеринде де келе береді. Мәселен: - *бийби -бийке* аффиксоиди бир қатар сөзлер менен дизбеклесип келип адам атларын жасайды:

а) атлық (түбир морфема)+атлық (аффиксоид): **Жанбийби-Шүйетте** *Ырысбийке, Жанбийби билән...(Садаға. 18-б); Айбийби-Бессары Нурбийке, Айбийби билән...(Садаға. 18-б); Хүрбийби- Қазаяқлы Жаңыл, Хүрбийби билән...(Садаға. 18-б); Нурбийке-Бессары Нурбийке. Айбийби билән...(Садаға. 18-б); Ырысбийке-Шүйетте Ырысбийке, Жанбийке билән...(Садаға. 18-б); Ханымбийке-Тәрийпиң дийейин хан Ханымбийке...(Садаға. 18-б)* т.б.

б) атлық (аффиксоид)+атлық (аффикс): **Бийбизада-Ашамайлы қызы Бийбизада бар...**(Садаға. 18-б) т.б.

в) атлық (аффиксоид)+атлық(түбир): **Бийбигүл-Заўқы сапа дәўрән сүрдиң Бийбигүл...**(Бийбигүл. 19-б); **Бийпатма-Ҳаслыңыз Бийпатма дийер сизлердиң...**(Аналар. 61-б). *Бийпатма* исми *Бийбипатма* исминиң қысқарған формасы.

2/2. *Келбетлик+басқа сөз шақаплары.*

1. келбетлик (түбир)+келбетлик (түбир): **Ақсулыў-Мүйтенде Ақсулыў, манғытта Гүлзар...**(Садаға. 17-б) т.б.

2. келбетлик (дөрэнди)+атлық (меншикли): **Қутлымурат-Қутлымурат Ўйисбайға дад етип...**(Көриң. 48-б) т.б.

3. келбетлик (түбир)+атлық (аффиксоид): **Қарақул-Қәллибек, Қарақул еки униси...**(Көриң. 49-б); **Сержан-Сержан найып деген бегилери бардур...**(Бардур. 40-б) т.б.

4. келбетлик (дөрэнди)+атлық (аффиксоид): **Нурлыбай-Төренияз бийи және Ҳәким Нурлыбай...**(Бардур. 40-б); **Қарлыбай-Артық бийи Шамурат, йәне**

¹ Рахматуллаев. Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т., Университет. I.т 2000. 43-б

Қарлыбай... (Бардур. 40-б); Қәллибек-Келди Қәллибектің үйине филхал... (Көриң. 48-б); Нурлыхан-Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан... (Садаға. 18-б) т.б.

2.3. Қысқарған адам атлары.

Қысқарған қоспа меншикли адам атлары хәр қыйлы жағдайларға байланысly қысқарып ямаса буўынлар, хәриплер түсип қалып жасалады. Айрым жағдайларда буўынлардың өз-ара тәсири нәтийжесинде фонетикалық өзгерислерге ушырайтуғын болса ал, хәттеки ортаңғы ямаса соңғы буўынлардағы сеслердың түсип қалыўы жағдайлары ушрасады. Еки түбир морфемалар қосылып тилдиң ишки нызамлықларына бойсынған халда буўынлар, морфемалардағы айырым сеслер өзгерип ямаса түсип қалады. Адам атларындағы бундай айырым сеслердиң ямаса компонентлердиң түсип қалыўына және бир себеп, ўақытлар өтиўи яки узын қурамалы адам атларының айтылыўына, жазылыўына аңсат болыўы ушын пайда болған. Бул жағдай көбинесе аўызеки тил стили ушын тән болса да, соң әдебий тилге тәсир етип, солайынша қәлиплесип кетеди. Ал буны XIX әсир қарақалпақ халқы тили үлгисинде де көриўге болады. Мәселен: Әжинияз шығармаларында төмендегидей адам атларының фонетикалық хәм грамматикалық қысқарған формалары қолланылған.

а) адам аты қурамындағы ортаңғы буўындағы айырым сеслердиң түсип қалыўы. Биринши буўындағы **х** сеси: **Шанияз**-(Шахнияз) *Мухамманияз, Шанияз еки инимә... (Сәлем дегейсең. 66-б); Шамурат*-(Шахмурат *Артық бийи Шамурат йәне Қарлыбай... (Бардур. 40-б); д* сеси: **Абылғазы**-(Абдулғазы) *Қәдирберген, Садық хәм Абылғазы... (Бардур. 40-б)*: Бул қоспа меншикли адам атының негизги биринши түбир **Абди** (*Абдулқасым*) ал, екінши буўыны басқа да қоспа адам атларының қурамында да келеди. (*Нурғазы* т. б.) үшінши буўындағы «**д**» сеси: Мухаммеднияз исминиң: **Мухаммәнияз**-*Мухаммәнияз, Шанияз еки инимә... (Сәлем дегейсиз. 66-б)*: Адам аты қурамындағы айырым соңғы буўынлардағы сеслердиң түсип қалыўы мәселен, **н** сеси: **Хүрлиха**-(Хүрлихан)- *Шийрин, Фархад, Үзира, Ұамық, Хүрлиха... (Садаға. 18-б); х* сеси:

Нәдирша-Мәдрәхим *Нәдирша бердилер азап...*(*Нәсийхат. 104-б*) т.б. Бул исим негизинен *Надиршах* деген еки қоспа компоненттен қуралған исим.

б) адам атлары қурамындағы бууынлардың қысқаруы ямаса, айырым компонентлердің қысқарып түсіп қалуы. Биринши яки алдыңғы компоненттің *Мухаммед* атының басқа бир ат пенен биригиуи менен алдыңғы компоненти қысқарады. Мысалы: **Мәдрәхим**-(Мухаммедрәхим) *Мәдрәхим Нәдирша бердилер азап...*(*Нәсийхат. 104-б*) формада қолланылуы хәм *Қалмамбет* хәм *Ермамбет* қоспа адам атларының *Мәмбет* компоненти *Мухаммед* атының өзгериске ушыраған формасы: *Қалмамбет-Қалмамбет, Ермамбет, Хәсен, Абылай...*(*Бардур. 40-б*); **Ермамбет-Қалимбет**, *Ермамбет, Хәсен, Абылай...*(*Бардур. 40-б*) болып қолланылуы. Ал, бул компонентлердің түсіп қалуы ортаңғы бууында да көринеди. Мысалы: **Халмурат**-(Халықмурат) *Қазы Халмураты, ахыр заманы...*(*Көриң. 49-б*); **Бийпатма**-(Бийбипатма) *Хаслығыз Бийпатма дейир сизлердің...*(*Аналар. 61-бет*) т.б. сыяқлы қоспа меншикли адам атлары шығармада қысқарып, бираз өзгерислерге ушырап қолланылған.

3. Аббревиация

Аббревиация усылы да сөзлерди қысқартуу арқалы сөз жасалуудың бир түри. Ол арқалы бир сөз ямаса сөз дизбеги қысқартылып айтылады.¹

Тилдеги антропонимлер де айырым жағдайларда қысқартылып айтылады. Бул көбинесе ауызеки сөйлеу тили ушын тән. Себеби турмыста узын ямаса қурамалы адам атларын айтыуға жеңиллестиріу ушын қолланылады. Бул көбинесе тууылған баланы еркелетип шақырыуда қолланылып соң сол формасында қәлиплесип кетеди.

Аббревиация-көбинесе сөйлеу тили ушын тән қубылыс. Соған байланыслы аббревиатураларға қарақалпақ тилиндеги(сөйлеу тилинде) адам атларын қысқартып айтыуда кең қолланылады. *Төке, Мәке, Айеке.*²

¹ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалу хәм морфология. Н., Билим. 1994. 26-б

² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалу хәм морфология. Н., Билим. 1994. 27-б

Бундай усыл менен жасалған адам атлары Әжинияз шығармаларында да қолланылған. Олар хәр түрлі жағдайларға байланысly қысқартырылып жасалған. Мысалы, Әжинияз шайырдың өзиниң аты шығармада **Әжеке-Әжекениң ахыұ зары амаба?**...(Аманба. 24-б) түрінде қолланылған. Ал, айырым адам атлары шығармада аббревиация усылы менен жасалған болса да, олардың қысқартылып қолланылған деп айтыұ қыйын. Себеби, сол формадағыдай болып қәлиплесип кеткен. Мысалы: **Меңеш-Қызыман Байтурсынның атым Меңеш**...(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б); **Дәмеш-Қазақта Меңеш те көп, Дәмеш те көп**...(Әжинияз менен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б); **Бекиш-Шал десең де бул Бекиш өзиме жас**...(Әжинияз менен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б) сыяқлы адам атлары қолланылған. Бундай адам атларының негизи *Меңеш, Дәмеш, Бекиш* формасында болған жағдайда олардың мәнисин семантикасын анықлаұ қыйын болады. Соның ушын жоқарыда келтирилген аббревиация усылы менен жасалған *Төке, Мәке, Айеке* сыяқлы адам атларының мәниси жоқ. Тек мәнили адам атларының қысқарған формасы. Солай екен, *Меңеш* деген *Меңлихан* ямаса *Меңлигүл* т.б. атларының; *Дәмеш- Дәмехан, Дәмегүл* сыяқлы хаял-қызлардың ал, *Бекиш-Бектурсын, Бекболсын* т.б. ер адам атларының қысқартылған формасы болыұы мүмкин. Себеби, бул аұызеки сөйлеұ тилиндеги айтыс жанрының адам атларына тәсири болыұы мүмкин.

II. Морфемалық емес усыл.

Тилдеги қолланылып жүрген айырым сөз дизбеклери ямаса бир пүтин гәп яғный, белгили бир гәп сөз дизбеги бир түсиникти аңлатып келсе, олар биригип адам атларын жасай алады. Сөзлердиң хәм адам атларының бундай усыл менен жасалыұы лексика-синтаксислик усыл ямаса, лексикализация деп аталады. Бир мәни бир түсиникти аңлатып келеди. "Хәзирги қарақалпақ тилиндеги көплеген жер-суұ атамалары адаматлары лексика-синтаксислик усыл менен жасалған".¹

¹ Хәзирги қарқалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыұ хәм морфологи. Н.,Билим. 1994. 29-б.

Әжинияз шығармаларында бундай усыл менен жасалған адам атларына: **Ултуұған-Соркөлде** *Ултуұған, етекте Жамал...(Садаға. 17-б); Қәдирберген-Қәдирберген, Садық хәм Абылгазы...(Бардур. 40-б); Байтурсын-Қызыман Байтурсынның атым Меңеш...*(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б) сыяқлы қоспа меншикли адам атлары қолланылған. Бул қоспа меншикли адам атларының екінши компонентлери **-туұған, -берген, -турсын** баянлауыш ағза. Себеби, бул адам атлары бир түсиникти билдирип келетуғын гәп формасындағы адам атлары. Сондай-ақ, екінши компоненти атауыш баянлауыш формасындағы **Байбахт-Мен аралап көрмишәм Байбахты улы Қәдир сыйық...**(*Шықты жан. 68-бет*) сыяқлы адам атыда қолланылған.

Хәзирги карақалпақ әдебий тили қурамында бундай усыл менен жасалған адам атлары өнимли қолланылады. Мысалы: *Қудайберген, Алламберген, Тәңирберген* т.басқалар.

Ш.БАП. ӘЖИНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМ АТЛАРЫНЫҢ ЛЕКСИКА-ТЕМАТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ.

Бизди қоршап тұрған табиғаттағы барлық жанлы затлар хәм жансыз предметлер өзиниң белгили бир атамасына, атына ийе. Бул атамалар, атлар бирден пайда болмаған. Олар хәр қыйлы жағдайларға мәселен, оның сыртқы белгисине, хәрекетине, түр-түсине хәм тағы басқаларға байланыслы берилген. Адам дүньяға келгеннен кейин оны басқалардан ажыратып көрсетиў ушын ямаса жәмийетте адамлар арасында орнын белгилеў ушын оған белгили бир исим, ат бериў зәрүрлиги пайда болған. Бир-бири менен қатнас жасаў ушын хызмет еткен зәрүрли қурал болған десек болады. Өйткени егер адамға исим берилмесе оған қатнас жасаў қыйын болар еди.

Туўылған нәрестеге қойылған исим оның туўылғанлығынан баслап тап өмириниң ақырына шекем оның өзи менен бирге өмир сүрген. Усы жерде соны да айта кетиў орынлы айырым жағдайларда бир адамның өзи еки исим менен аталған. Буның себеби халықтың узақ өтмиштеги сақланып киятырған ески үрип-әдет дәстүрлери менен байланыслы. Еле де анық етип айтатуғын болсақ, бул туўылған нәрестеге көзге көринбес жаўыз күшлер (жин, шайтан) жаманлық ислейди деп ойлаў ямаса бала көп аўыра берсе оны ўақытша басқа исим менен атаў дәстүри бар. Егер усылай ислесе жаўыз күшлер алжасып кетеди,-деген түсиниклер адамлар санасында сақланған. Бундай дәстүр, яғнай адамға екинши исим бериў ҳаққында О.Т.Сайымбетов өзиниң мийнетинде былай дейд: «XVII әсирде өмир сүрген Иран шахы Сафи узақ даўам еткен кеселге шатылады. Хәттеки сол ўақыттағы атақлы тәўиплер онық кеселиниң даўасын таба алмайды. Шахтың жулдыз санаўшылары ойласа отырып: «Қандай да бир кәраматлы күш шахымызға аўырыў жиберип тур. Сонлықтан оның атын өзгертсек, ол алжасады» деген нийет пенен шахқа атын өзгертиўди усынады. Иран шахы Сафи бул усынысты мақул деп есаплакйды хәм салтанатлы

жағдайда Сулайман деген атты қабыл етеди. Солай етип, Иран шахы Сафи хәм Сулайман деген атлар менен тарийхта белгили»¹.

Демек, бул дәстүр тек бир халық ушын ямаса, тек бир түркий тиллес халықлары ушын тән дәстүр емес. Бул дәстүр көпшилик халықларда, миллетлерде де кең тарқалғанлығы көринеди.

Әлбетте, шаңарақта нәресте туўылғаннан кейин ата-ананың ең биринши ўазыйпасы бул балаға шырайлы, мазмунлы исим қойыў. Өйткени, мусылманшылықта ата-ананың перзенти алдындағы үш парызының бириншиси бул нәрестеге жақсы исим таңлап қойыў. Солай екен бул исти тек ата-ана ямаса сол шаңарақ ағзаларының иси ғана емес, пүткил аўыл аймақтың хәттеки халықтың да иси есапланған. Соның ушын халықтың, миллеттиң дәстүринен шетлеп кетпеўи керек болады.

Дүньядағы хәр бир халық, миллеттиң, хәттеки, хәр бир қәўимнинде өзлериниң исим қойыў өзгешеликleri бар. Онда сол халықтың тарийхы, өтмиш айнасы, үрп-әдет дәстүрл ери өз көринисин табады. Исим бериўдиң ең көзге көринетуғын өзгешеликleriniң бири бул балаға исим қоярда сол шаңарақ ағзаларының исмин такрарламаўы керек болады. Хәттеки дүнья жүзиндеги базы бир халықларда өткендеги ата-бабалар исмин бериў ямаса жақын арада дүньядан өткенлер исмин бериў де қатаң қадаған болған. Себеби өткенлер руўхы шырқырайды ямаса тынышсызланады-деп ойлаған хәм тағы басқа да дәстүрий түсиникleri бар болған. Бул дәстүрлер түркий халықларына кириўши барлық миллетлерде де көринеди. Тек айырым жағдайларда өткенлер исми естелик, ескертип турыў ушын ғана қойылыўы мүмкин. "Түркий халықларының балаға исим бериў дәстүрлерине көре, нәрестеге өзи туўылған әўлад яки урыўында тири болған адамлардың исимleri қойылмаўы керек. Себеби уқсас исим сол әўладтағы адамларды бир-биринен айырыўға зыян береди. Сол себепли нәрестеге исим таңлағанда әўладтағы тири болған адамлардың исимleri бирим-бирим еске алынған хәм балаға олардың исмине

---

¹ Бул силтеме О.Сайымбетовтың Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н.,Билим. 2000. китабынан алынды, 56-бет.

уқсамайтуғын исим қойылған. Баланы мине усы әдетке әмел қылған ҳалда исим берген, бир әўлад перзентлери арасында(қандай да бир билмеўшилиқ себебинен) уқсас исимниң қойылыўы туўысқанлар арасында наразылыққа, гийне сақлаўға ҳәттеки жәнжеллерге де себеп болған. Өйткени, бул жағдайда исимниң алдыңғы ийесине, оның ата-анасына, шаңарағына хўрметсизлик, тири адамның исмин "урлап өзлестириў"-деп баҳаланған. Сол себепли балаға қойылған исим басқа бир исим менен алмастырылған ҳәм жол қойылған кәтелиқ дүзетилген."¹

Қәлеген бир тилдиң қарым-қатнас қуралы болған сөзлердиң яғный, лексикалық бирликлердиң белгили бир мәнини, түсиникти, атаманы билдиргени сыяқлы ҳәр бир тилдеги атлар соның ишинде меншикли адам атлары белгили бир мәнини, түсиникти аңлатып келеди. Адам атларының лексикалық-семантикасы бойынша тилши қәнийгелер ортасында пикирлери бир қыйлы емес. Айырым илимпазлар адам атлары мәни билдирмейди, олар тек бир атама ретинде берилген таңба, белги десе ал, айырымлары бул пикирди керисинше баҳалайды. Бирақ, солай да тилдеги меншикли адам атлары да өзиниң белгили бир лексикалық мәнисине, түсинигине ийе. Себеби туўылған нәрестеге исим қоярда әйтеўир бир атаманы яки сөзди исим сыпатында қоя берместен, белгили бир мақсетлерди гөзлеп, жақсы нийетлер, тилеклер менен исим таңлап қояды. Себеби исим бул инсанның бир өмирлик жолдасы. Буның дәлили ретинде бир қатар исимлерди келтириўге болады. Әйтеўир сеслер дизбегинен ямаса қурамынан дүзилген атама адам атлары бола алмайды.

Демек, адам атларының усындай өзгешеликлерин есапқа ала отырып, Әжинияз шығармаларында қолланылған қарақалпақша меншикли адам атларын ҳәр қыйлы лексика-тематикалық топарларға бөлип қараўға болады. Бул адам атларының не ушын усылай қойылыў себеплери, басқа да үрп-әдет дәстүрлери менен байланысы, исим қойыў өзгешеликлери сыяқлы бир қатар мәселелерди көрип өтиў орынлы.

---

¹ Э.А.Бегматов. Ўзбек исмлари.(изоҳли луғат) Т.,Ўзбекстон миллий энциклопедияси,1998. 598-б

Ерте дәуірлерде адамлар өзлерінің этирапындағы хәр қыйлы түсиниксиз ўақыяларға (гулдирмама, шақмақ т.б.) басқада нәрселерге (ай, қуяш, жулдызлар т.б.) сондай-ақ, тәбияттың тилсиз сырларына, жыртқыш хайўанлардың қатты хәрекетлерине таң қалысқан. Инсан заты табияттағы усындай күшлер алдында улыўма әззи болған. Себеби булар адамзат жәмийетине хәр қыйлы қәуиплер салған. Нәтийжеде олар табияттағы көп нәрселер хәм хәдийселерди өзлеринше илахийластырып сыйына баслаған. Мәселен қуяш, жулдыз хәм хайўанларға сыйыныў тағы басқа усаған дәстүрлер пайда бола баслаған. Буның көринислери ески адам атлары қурамында да ай, қуяш, күн сөзлери менен қатар хайўанлардың атамаларын да исим етип қойыў үрдиске айланған. Бул ески түсиниклердиң, дәстүрлердиң қалдықлары хәзирги дәуірде де ушырасады.

Әжинияз шығармаларында қолланылған адам атларын таллап үйренгенимизде олардың хәр қыйлы жағдайларға, дәстүрлерге тағы басқаларға байланыслы дөрегенин көремиз. Мәселен жоқарыда тилге алынған хайўанларға сыйыныў, оларды уллы деп билиў нәтийжесинде шаңарақта дүньяға келген нәрестеге хәр қыйлы хайўанлардың атамасын исим етип қояды. Усы жерде соны да айтып өтиў керек бундай хайўанлардың атамасы тек исим етип қойылмастан, сол нәрестеге жаман көзлер тиймесин ямаса хәр түрли жаўыз күшлер жақынлай алмасын деген нийетте бундай кийели хайўанлардың сүйек бөлекшелерин, тислерин баланың бесигине қыстырыў, бас ушына қойыў тағы басқа дәстүрлери де бар. Демек, бул ески дәстүр қалдықлары өз тәсирин елеге шекем жоғалтпаған сыяқлы әлбетте. Бирақ, барлық хайўанлардың атамаларын да исим етип қоя бермеген. Тек гейпара тоғайдағы жыртқыш хайўанлар сондай-ақ, үй хайўанларының (ийт, қой т.б.), қуслардың атамалары исим етип қойылған. Булар не ушын қойылған деген сораў туўылады. Мәселен шығармадағы Арыслан исми хәзирги күнде де өнимли қолланылады. Арыслан тоғайда жасаўшы күшли, жыртқыш хайўан. Бул хайўан адамлардың түсиниги бойынша кәраматлы хайўан сыпатында сәўлеленген. Биринши гезекте нәресте үлкейгенде арысландай ер жүрек, күшли, батыр, қайтпас қайсар болсын деген

нийетте қойылатғын болса, екіншіден, балаға хәр қыйлы жаўыз күшлер ямаса руўхлар жаманлық қылыўдан айбынады. Себеби оған арысландай хайўанның аты исим етип берилген. Солай етип, шығармаларда қолланылған: **Арыслан-Кердим ол Арыслан султанны, гүллән қазақтың ағасы...**(Шықты жан. 68-б) сыяқлы исми усындай мақсетлерде қойылған. «Егер шаңарақта балалар хәлсиз, нәренжан хәм аўыра берсе, онда кейинги балаларына күшли, ер жүрек болсын деген нийетте хәм қара күшлерди шоршытыў мақсетинде нәрестеге жыртқыш хайўанлардың атын қойған: Жолбарыс, Арыслан, Бөри, Бөлтүрк(бөриниң баласы), Түлки т.б.»¹

Қарақалпақ тилиндеги бул меншикли адам аты ҳаққында О.Т.Сайымбетов «... бул жерде адам Арыслан деп аталғаны менен күшли, батыл болып шықпай, керисинше нәзик, илекер, қорқақ болып шығыўы да мүмкин. Сонлықтан адамның аты арқалы, оны атаўшы сөз арқалы, ямаса сол сөздиң қосымша мәниси арқалы солай болады деп түсиниў ретсиз. Мәселен Арслан күшли хайўан дегенде биз оны хайўан сыпатында түсинемиз де, «*Ерназар арыслан жигит еди*» дегенде биз Ерназарды күшли, батыр қорқпайтуғын, мәрт сыпатында түсинемиз, бириншиси туўра мәни де болады да, екіншиси аўыспалы мәнидеҒ.²

Демек, бундай адам аты өзиниң мәнисинде сол қойылған адамға тек атама ретинде қойылыўы мүмкин. Яғный түсиник пенен байланысы жоқ. Бирақ ол белгили бир мәнилерге ийе болады. Бундай исимлер сол адамның минезине яки характерине хеш қандай тәсирин өткизбейди. Халқымыз турмысында бундай тематикадағы адам атлары жийи қолланылады. Мәселен *арыслан* сөзиниң синоними парсы тилинен өзлескен *шер* сөзи менен басқа да сөзлердиң қосылып келиўи менен: **Шернияз-Кем емес қызыл тилге Шернияздан...**(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 135-б) сыяқлы исимлер қолланылған. Бул исим бойынша да жоқарыдағы пикирлерди келтириўге болады. Ал, шығармада: **Қошқар-Сыбырлыт Қошқардың сорышын**

¹ Камиров.К. Имя наречение у киргизов в прошлом и настоящем. Ономастика Средней Азии. Фрунзе.,1980. 92-б.

² Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н., Билим. 2000. 61-б.

көриң...(*Көриң. 49-б*) исмин алып қарайық. Бул да өзиниң узақ тарийхына ийе, себеби қошқар (ямаса қой) бул мусылманларда кийели хайўан, бейиштен түскен жанлық, оны қурбанлыққа шалатуғын болған. Ал, енди бул хайўан минези жуўас, мөмин. Халық ишинде "Қой аўзынан шөп алмайтуғын бала"-деп тәрийплениди. Соның ушын нәрестеге буны исим ретинде қоятуғын болған. Сондай-ақ, бул сөздиң синоними ретинде тилимиздеги *Қойлыбай, Қойлыжан* т.б. исимлерди мысал қылып көрсетиўге болады. Бирақ барлық хайўанлардың атамаларын исим етип қоя бермейди. Тек усындай кийели ямаса жуўас және күшли, батыр, ғайратлы хайўанлардың атамалары ғана исим етип берилген. Буның қойылыўының және бир себеби шығыс халықларында хәр бир жыл белгили бир хайўанлардың атлары менен аталыў бурыннан киятырған дәстүр (12 хайўанның атамасы), соған қарай шаңарақта туўылған бала қайсы хайўан атамасы менен аталыўшы жылда туўылған болса оған басқа да сөзлер жалғанып исим етип бериледи. Мәселен хәзирги әдебий тил қурамында қолланылып киятырған *Қойлыбай, Қоянбай, Барсбай* т.б.

Бундай тематикадағы исимлер менен қатар шығармада және бир қызықлы нәрсе тек исимлерде ғана емес сондай-ақ, лақаптар қурамында да хайўанлардың, мәселен қораздың атамасы лақап ретинде қолланылған. Мәселен: **Қораз-Әлле қашан өлип байы Қораздың...**(*Қораз кемпирге 114-б*). Бул қосықтағы *Қораз* лақабы кемпирге қойылған. Буның себеби адамның минезине қарай яғный, қораздай жулысқак, урысқак ямаса, жүрисине байланыслы аталған болыўы мүмкин. Бундай лақаптар тилде өнимли ушырасады, егер адам тез жүретуғын болса яки қорқак болса *қоян* атамасы да лақап етип қойылады.

Жоқарыда көрип өткенимиздей тилдеги бундай хайўанларға байланыслы қойылған исимлер хәм лақаптар белгили бир нийетлерге мақсетлерге байланыслы қойылады. Бул хәзирги турмыста ямаса XIX әсирде пайда болмаған, бул узақ дәўирлер даўамында жүзеге келген хәм хәзирги күнге шекем жетип келген.

Орта Азияның барлық түркий халықларының турмысында VI әсирден баслап Ислам дининиң орны айрықша болды. Араблардың жергиликли

халықтарға өзлерінің мәдениетін, үрп-әдет дәстүрлерін еңгизіп барды. Халықтың саясий турмысы, экономикасы, мәдениетінде үлкен өзгерістер болып өтті. Бул жағдай хәттеки халықтардың ұзақ дауам етип сақланып киятырған үрп-әдет дәстүрлеріне де өзіннің тәсірін тийгизеди. Мұсылман дүньясының ұллы кітабы Құраны кәрім кітабы, ондағы Алланың, пайғамбарлардың хикметлі сөзлери тағы басқалар кең тарқалған. Соның менен қатар шығыс халықтарының классик шайырларының әжайып үлгідеги шығармаларының кирип келиуі де өзіннің жақсы тәсірлерін тийгизди. Бул процесс ХХ ғасырдың басларына шекем дауам етті. Барлық түркі халықтарының турмысына, хәттеки тилине де арабша, парсыша сөзлер, лексикалық бірліклер өзлесті. Усы жерде айрықша бир пикирди айтып өтиу керек халықтың бурыннан киятырған дәстүрлери, саясий-жәмийеттеги өзгерістердің тәсірінде де өзгеріп барады. Бул жағдай өз гезегінде тилдеги меншикли адам атларына да өз тәсірін тийгизгени көзге тасланады. Енди Ислам динине байланыслы адам атлары турмыста кең қолланылиуі үрдиске айланды. Буның айқын көриниси соннан көринеди, шаңарақта нәресте дүньяға келсе, оның исмин тиккелей моллалар, ийшанлар баланың қулағына азан айтып исим қоятуғын болды. Демек, енди балаға Алланың мында бир исмин, пайғамбарлар атлары, олардың сахабаларының атлары да қойыла баслады. Сондай-ақ, мухаддес кітаптардан таңлап алынатуғын болды. Бундай істердің нәтижесінде барлық түркі тиллери соның ишінде қарақалпақ тили лексикалық құрамына бир нешше арабша, парсыша антропонимлер орын алыуына себепши болды.

Әжинияз шығармаларында қолланылған адам атларын хәзірги қарақалпақ тилиндегидей тематикалық жақтан диний дәстүрлер хәм түсиниклерге байланыслы қойылған адам атлары деп бөлип үйренеуіге болады.

Тәнхә Алла таалаға байланыслы қойылған исимлерге шығармадағы: *Алласүгүр-Жатқаным Алласүгүр үйи урыуы әждар...(Шықты жан. 69-б)* исмин алып қарайық. Шаңарақта тууылған бала шетней берсе хәм перзентсиз

болған ата-аналарда диний түсиниклер, исенимлердің тәсири оғада күшли болған. Перзентсиз ата-аналар перзентли болыў нийетинде түрли үрп-әдет дәстүрлерге (тийкарынан диний) әмел қылған. Нәтийжеде қашан болса да шаңарақтың үлкен қуўанышы хәм бахты болған перзент дүньяға келсе, буны Алла тааланың жақсылығы, нәзери деп, соның ушын оған шүкиршилик билдирген. Сонлықтан да усындай исим сол нәрестеге арнап қойылады. Шығармадағы бундай *Алласүгүр* исми хәзирги антропонимлер системасында бираз қолланылыўдан шетлеп қалғандай. Оның орнына синоними болған *Қудайберген*, *Алламберген* хәм *Таңирберген* т.б сыяқлы исимлер өнимли қолланылады.

Сондай-ақ, шығармада усындай исимлер менен қатар Алла тааланың мында бир исми, хәр қыйлы сыпатларының ишинен таңлап қойыў дәстүри де кең ен жайған. Себеби қудайдың барлық сыпатлары инсанларды жақсылық жолына баслайды деген нийетте қойылған. Бирақ солайда халықтың санасында сондай түсиник болған, және қудайдың атын, сыпатларын қойыўға болмайды деп ойлаған. Оларға соның ушын да бундай жағдайда оларға хәр қыйлы басқа да компонентлер қосылып балаға исим етип қойылған. Бул бойынша Э.Бегматов былай дейди: «... ваххоб, вохид, карим, рахим, рахмон, самад, саттор, ғаффор, кодир, сөзлери «алла исимлери»нен болып олар «қудайға тән» белгили сыпатты сәўлелендиреди. Қағыйдаға муўапық келтирилген сөзлерди балаға сол формасында исим сыпатында бериў мүмкин емес. Себеби бундай жағдайда нәресте (кең мәниде инсан) қудай менен теңлестирилген, бир қатарға қойылған болар екен. Сол себепли де қудай исминен жасалған атлар әдетте арабша «абд» («қул») яки ақыры өзбекше «қул» сөзи менен тамамланады»-деп көрсетеди.¹ Шығармада «абд» («қул») сөзинен басланған адам атына **Абдулла-Жәмшийдниң зүбдәси ол Абдулла ханы...**(*Сәлем дегейсең. 65-б*) исми ямаса буған **-жан** сөзи қосылыў менен: **Абдуллажан-Абдуллажан саңа атам ушырасса...**(*Сәлем дегейсең. 65-бет*) формалы исимлери қолланылған. **«Абдулла-Абдулла: ʔабд-қул, алла-тәңири. 1. Тәңириниң (қуданың) қулы. 2.**

¹ Бегматов.Э. Номлар ва одамлар. Т., Фан. 1966. 32-б.

*Мухаммед пайғамбардың әкесінің аты, титул(атақ) ретінде қолланылған, мәселен Мин Абдулла Мухаммед расуұллула қуданың қулы алланың елишиси Мухамметтен».*¹

"Алла" сөзінің алдына басқа да сөзлердің қосылуы менен: Нағметулла-Нағметулла келип сораса сендин...(Сәлем дегейсең. 65-б) сыяқлы исимлери қойылады. «Нағмет-ниъмат-бахыт, бахытлы турмыс. Нәғметулла алланың (берген) бахты, алланың (берген) рәхәти».² Бірақ, Э.Бегматовтың пикирине қайшы келетуғын жағдайлар да бар. Себеби жоқарыда аталған Алланың исмлери айырым жағдайларда сол формасында өзгериссиз қолланылған, яғный исим етип те қойылады. Мәселен шығармадағы мынадай исимлерди алайық: Қәдир-Мен аралап көрмишәм Байбахты улы Қәдир сыйықты...(Шықты жан. 68-б). Буннан басқа хәзирги антропонимлер қурамында Рахман, Рахим, Карим, Самад т.б. сыяқлы исимлер жийи ушырастырамыз. Ал, Қәдирберген-Қәдирберген, Садық хәм Абылғазы...(Бардур. 40-б) исми жоқырада келтирилген Қудайберген, Алламберген хәм Тәңирберген исмлеринің синоними болып есапланады.

Буннан басқа Алланың әжайып сыпатларына арналып қойылған адам атлары шығармада қолланылған. Мәселен нәрестенің тууылыуы менен қандай да бир арзыу әрманы тилеги қабыл болуыын нийетлеп яки қабыл болса сол нәрестеге Қабыл-Қабыл беглер беги беглери бардур...(Бардур. 40-б) исми қолланылатуғын болса, нәрестеге Алланың, пайғамбарлардың нәзери түссин деген нийетте ямаса, қандай да бир қууанышлы уақыя жүз берсе бул Алланың бизге түскен нәзери деп тууылған балаға: Назарбек-Арзымни ишиткил саҳиб Назарбек...(Тушти. 21-б), исми ямаса, жаратқанға өзлеринің садықлығын билдириу ушын: Садық-Қәдирберген, Садық хәм Абылғазы...(Бардур. 40-б) сыяқлы исимлери шығармада қолланылған. Бундай темадағы, яғный диний түсиниклерине байланыслы қойылған адам атлары шығармада өнимли қолланылған. Барлық мусылман халықларынның бес парызының бири, бул

¹ Шамшетов Ж. Исминиздің манисин билесизбе? Н., Қарақалпақстан. 7-б

² Сонда. 23-б

Адданың үйи деп есапланатуғын мухаддес жай, Каабаға зиярат етиў парызы. Усындай парызды өтеўди әрман етип, ямаса ҳажыға сапар етиўди тилеп нәресте ушын ҳажы сөзине басқа да сөзлерди қосып исим етип береді. «ҳажы-Каабаны зиярат қылған, ҳаж қылған адам ҳәм оның атағы. Исимлер курамында ҳажылар шаңарағына, әўладының баласы, ҳажының перзенти мәнилерин аңлатады».¹ Мәселен: Ҳажыныңыз-Ҳажыныңыз ярының кейнинде қалып...(Гулжан. 35-б) исми усы мақсетте қойылады. Нәрестени Ҳажы сапарының саўғасы деп ойлаған. Бул исим кейнинен бираз өзгерислерге ушырап: Әжинияз-Сен кеткен соң Әжинияздың өзиңе...(Гулжан. 25-б) формасында хәзир жийи қолланылады. Бундағы -нияз сөзи парсыша «саўға» деген мәнини аңлатады. Сондай-ақ, нәрестениң туўылыў уақытына да байланысly, яғный ол қайсы айда (мусылманша ай атлары) туўылғанына қарай сол айдың атамасы да балаға исим сыпатында бериледи. Оразгүл, Оразхан, Оразбай, Рамазан, Сапар т.б. Мәселен шығармадағы: Ораз-Бәршәдин ағла сениң хүсни жамалың қыз Ораз...(Қыз Ораз. 30-б) исми қызларға усы себепли қойылады. Сапар айында туўылса, оған: Сапар, Сапарбай т.басқа да. Мәселен: Сапарнияз-Төремурад бийиў Сапарниязы...(Бардур. 40-б) т.б. исимлери қойылады.

Дин менен байланысly исимлерди берий дәстүри көпшилик жағдайларда нәрестени жат көзлердиң жаманлығынан, көз тийиўден асыраў, сондай-ақ, өмирде бахытлы турмыс кеширий ҳәм хәмийше Алла оны қоллап-қуўатлап турсын деген нийетте қойылады. Туўылған балаға пайғамбарлар, олардың сахабаларының, уллы ҳәм әўлийе инсанлардың исимлерин қойиў мине усындай нийетте жүзеге келген. Мәселен шығармадағы төмендегидей адам атларын буның айқын дәлили ретинде келтирий мүмкин. Бирақ, олардың айырым өзгерислерге ушыраған вариантлары қолланылған. «Мухаммед - бул сөздиң пайда болыўы ҳәм адам атларының составында хәр қыйлы фонетикалық вариантларда жийи қолланылыўы Ислам дининиң пайғамбары Мухаммед әләйхиссаламның аты менен тығыз байланысly. Ол тарийхый адам. Бул исим

---

¹ Э.А.Бегматов. Ўзбек исмлари.(изоҳли луғат) Т.,Ўзбекстон миллий энциклопедияси,1998. 586-б

курамалы антропонимлердің составында сезилмеслік дәрежеде сеслік өзгерістерге ұшыраған». 1

Дурысында да, бұл адам атының өзгеріске ұшыраған формалары өнімлі қолланылады. Мәселен: Мухаммәнияз-Мухаммәнияз, Шанияз еки иниме...(Сәлем дегейсең. 66-б); Мәмбет-Мәмбет төре бас болып келеді қол...(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 127-б); сондай-ақ, басқа да сөзлер менен қосылып келип: Мәмбетмурат-Мәмбетмурат дийұанбеги құл болды...(Көриң. 48-б); Қәлмәмбет-Қәлмәмбет, Ермәмбет, Хәсен, Абылай...(Бардур. 40-б); Ермәмбет-Қәлимбет, Ермәмбет, Хәсен, Абылай...(Бардур. 40-б); Мәдрәхим-Мәдрәхим, Нәдирша бердилер азап...(Нәсийхат. 104-б) т.б. сыяқлы ер адамларға байланысly қойылған исимлер қолланылған болса, қыз перзентлерине пайғамбарлардың хаялларының, анасының, ямаса қызларының тағы басқа да атларын исим етип қойыу усы диний үрп-әдет дәстүрлер адамлардың руұхый сана-сезими менен байланысly. Шығармада бундай адам атларына: Айша-(Мухаммед пайғамбардың ең сүйикли хаялы) Бақанлыда Айша, кенегес Балжан...(Садаға. 18-б) исми қолланылған. Буннан басқа: Сулайман-Хәзирети Сулайман киби пәрманлы...(Бардур. 40-б); Исмайыл-Хәк жолында құрбан болды, Исмайыл...(Хәр ким хатам болур пәний дүньяда. 93-б); Юнис-Аға Юнис киби туұған анасы...(Мүнәсип. 23-б); Ильяс-Хызыр Ильяс болып сениң йолдашың...(Хурзаданың атасы Әжиниязға айтқаны. 76-б); Юсип-Юсупдек Мысыр елиндә...(Ишиндә. 42-б); Әлий-Хәзирети Әлий киби шерлери бардур...(Бардур. 40-б) т.б. сыяқлы белгили хәзирети, әўлийе инсанлардың атларын нәрестеге арнап исим етип қояды. Бұл адам атлары тек қарақалпақ тилинде ғана емес, барлық түркий тиллеринде, мусылман халықларында ушырасады.

Хұр, пир, периште-бұл сөзлердің мәниси адамлардың түсиниги бойынша Алла тааланың барлық мусылман бенделерин жақсылықларға, ийгиликли ислерге баслаўшы көзге көринбес периштелери. Олар нәрестени өмир бойы

---

¹ Шәмшетов.Ж. Исмиңиздің мәнисин билесиз бе? Н.,Қарақалпақстан. 1997.44-б.

қоллап-қуғатлап, яр болып, оның менен бирге болады деп түсінеди. Балаға жаманлық қылыўшы шайтанлар жақынлай алмаўы ушын баланың исмине қосып бериледи. Барлық жанлы хәм жансыз нәрселердиң пирлери яғный, ийелери болады деп ойлаған. Мәселен пүткил хаял затының пири Бийбипатма атын қыз перзентлерине исим сыпатында береді. Шығармада бул исим бираз өзгерислерге ушыраған ямаса қысқарған: Бийпатма-(Бийбипатма) Хаслыңыз Бийбипатма дейир сизлердиң...(Аналар. 61-бет). Қосықтың өзінде көринип турғанындай қызлардың хасыл затын Бийбипатмаға теңеп көрсеткен(бул исимнің толық формасы Бийбипатийма). Бул исим хәзирги антропонимлер системасында өнімлі қолланылады. Пир сөзи де адамлар исмине қосылып қолланылады: Пирим-Қала басы болдың сен молла Пирим...(Бозатаў.120-б) т.басқа сыяқлы. Ал, хұр бул адамлардың санасында сулыўлық таратыўшы күшке ийе болған. Тийкарынан хаял-қызлар ушын қолланылатуғын хәм оларды соған теңеп тәрийплейтуғын сөз болып есапланады. Соның ушын да дәстан шығармаларда сулыў, ақыллы, шырайлы қызларды хұрге теңеп сүүретлейди. Шаңарақта қыз перзент дүньяға келсе, оның исмине хұр сөзин қосып береді. Ал, бул сөз ер адамлар исимлеринде улыўма гезлеспейди. Тек тәнха хаял-қызлар ушын тән исим етип қойылады. Буның себеби туўылған қыз хұрдей сулыў, ақыллы, қатарынан ағла болыўы тилеп қояды. Шығармада төмендегидей формалар да ушырасады: Хұрлиха-Шийрин, Фархад, Үзира, Ымак, Хұрлиха...(Садаға. 18-б); Хұрбийби-Қазаяқлы Жаңыл, Хұрбийби билән...(Садаға. 18-б); Хұрзада-Бойның бурып Хұрзадажан ғам йеме...(Ғам йеме. 71-б); Хұрий-Хұрий, Гүлманыў, Мәлийка...(Йоқты. 51-бет) т.б. сыяқлы исимлер қурамында бул сөз қолланылған.

Улыўма диний түсиниклерге, үрп-әдет дәстүрлерге байланысly қойылған адам атлары елеге шекем усындай түсиниклерде қойылады деп айтыў қыйын. Өйткени, бундай исимлердиң толық мәнилерин хәмме билмейди ямаса, бул исимлер өзлериниң оригиналлығынан бираз алыслап кеткен. Тек заманлар, дәўирлер сондай-ақ, сийсий-экономикалық турмыстың, мәденияттың өзгерийи

менен булар тек диний исимлер ғана емес, тилимиздің лексикалық фондынағы меншикли адам атлары сыпатында түсиниледи.

Барлық атлар, атамалар сыяқлы адамның атының да тийкарғы ўазыйпасы бул улыўмадан жеккени, бир топар адамлардан өз алдына бир шахсты ажыратып көрсетиўинен ибарат.

Исимлер әйемде адамларды бир-биринен парықлаў зәрүрлигинен жүзеге келген, соң тилдеги исимлердің қандай сөзлерден таңлап алыныўы, қайсы бир исимнің көбирек тарқалыўы, узақ ўақыт сақланыўы, балаға исим бериў дәстүрлери менен тығыз байланыслы.

Адам атларының өзінде халықтың көп ғана үрп-әдет, салт дәстүрлери, диний көз-қараслары, руўхый дүньясы мәденияты хәм арзыў әрманлары сақланған болады. Хәттеки, айырым тарийхий ўақыялар адам атлары менен аталатуғын болса, адам аты арқалы өткен өтмиш, тарийх айнасы көринери сөзсиз.

Әжинияз шығармаларында қолланылған адам атлары қарақалпақша меншикли адам атларын толығы менен қамтый алмайды. Өйткени, шайыр тек адам атларын өзиниң шығармаларының қәхарманлары ретинде атап олардың исимлерин келтирип өткен. Буларды таллап үйренгенимизде ер адам исимлери хәм ҳаял-қызлар исмлериниң мәнилери, қойылыў өзгешеликлери бир-биринен азлы-көпли парықланады. Себеби, олар хәр қыйлы жағдайларға, нийетлерге тағы басқаларға байланыслы қойылады. Мәселен, шығармадағы ер адам исимлериниң мәнилерине сер салып қарасақ көбирек ерлерге, еркек адамларға тән күшлилик, батырлық, сабырлылық, ақыллылық т.б. белгилерди өзінде жәмлеген ал, ҳаял-қызлар исмлеринде нәзиклик, сулыўлық, арыўлық т.б. белгилерди өзінде қамтыйды.

Шайыр шығармаларында ҳаял-қызлар исимлери тийкарынан қарақалпақ халқының өзине тән болған исимлеринен ибарат. Мәселен: Қатша, Айзада, Дәмеш, Хұрзада, Гүлзада, Ханымбийке, Ултуўған, Қәникей, Бийпатма, Айжамал, Айсәнем, Бийбизада, Хұрбийби, Жанбийби, Ырысбийке, Нурбийке, Айбийке, Хилалай, Хұрлиха, Үзирә, Жипек, Уғылжан, Ханийпа, Ақсулыў,

Сәнем, Айсәнем, Алма, Анар, Гүлзар, Жамал, Орал, Үзилдик, Жаңыл, Бахыт, Айхан, Балжан, Айман, Бийбигүл, Хатира, Гүлжан җ.т. басқалар.

Қарақалпақ халқы турмысында қыз бала тууылыуы менен оған исим қоярда айрықша итибар, үлкен жууапкершилиқ пенен мүнәсебетте болған. Соның ушын қызлардың исмин мазмунлы, айтылыуда сулыу, шырайлы сондай-ақ, еситилиуде қулаққа жағымлы хәм көркем болууы зәрүр болған. Халықта соның ушын исми өзине сай, ямаса аты затына сай екен деген ибиратлы сөзлер бар. Қыз балалар елдің көрки, өмирдің гүли, перзенттиң анасы хәм т.б. Әжинияз шығармаларындағы қолланылған қызлардың исимлери де гөззаллық символлары болған хәр қыйлы нәзик, сулыу нәрселерге арнап қойылғаны көринеди. Сол себепли де қызларға берилетуғын исимлер қурамында ең сулыулық белгиси «гүл» сөзи ямаса пәклик белгиси «нур» сөзлери көбирек қосып бериледи. «Нур-жақтылық, жарықтық, бахыт, ығбал. Нур сөзи исимлер қурамында Алла тааланың, пайғамбардың аты(сыпаты) ұазыйпасында да келеди. Базы бир исимлерде саўға, мүриўбет, рехим мәнилерин де билдиреди»¹. Бул сөзлер адам атларының бас бөлегинде хәм соңғы бөлегинде де теңдей жалғана береди. Бундай исимлер XIX әсирдеги қарақалпақлар турмысында да кең қолланылған. Шығармада бундай исимлер қатарына: Гүлзар-Мүйтенде Ақсулыу, Манғытта Гүлзар...(Садаға. 17-б); Гүлжан-Гүлжан болған едің сүйген жананым...(Гүлжан. 25-б); Гүлзада-Гүлзада-Кетермен дегели болды бир талай...(Әжинияздың Гүлзар менен қошласуы. 72-б) т.басқа исимлер келтирилген. Гүл сөзи соңында да: Бийбигүл-Заўқы сапа дәўран сүрдің Бийбигүл...(Бийбигүл. 19-б). Келтирилген сөз тек хаял-қызлар исимлери қурамында келиу менен қатар ер адам исимлери қурамында да қолланылады. Гүлмурат, Гулмурза җ.т.басқа. Бирақ, Әжинияз шығармаларында бундай формадағы ер адам исимлери қолланылмаған. Сондай-ақ, қызларды нурға теңеп, нурдай сәўлели, нурлы болсын деп: Нурлыхан-Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан...(Садаға. 18-б); Нурбийке-Бессары Нурбийке, Айбийби

---

¹ Э.А.Бегматов. Ұзбек исимлари.(изохли луғат) Т., Ұзбекстон миллий энциклопедияси, 1998. 585-б

билән...(Садаға. 18-б) т.б. сыяқлы хаял-қызларға байланысly қойылатуғын исимлер қурамында келсе ал, айырым жағдайларда ер адамлар исми ушын да теңдей ортақ қолланылады. Мысалы: Нурлыбай-Төренияз бийи және Хәким Нурлыбай...(Бардур. 40-б); Нурғалий-Бул сәлемимди язмышам ол Нурғалий ашнамызға...(Нурғалийға. 69-б) х.т.басқа.

«Хәзирги қарақалпақша адам атларында әйемги дәуірлердеги түркий халықларының исеним хәм уғымларға байланысly болған тил қатламлары көплеп ушырасады. Ерте дәуірлерде бизиң ата-бабаларымыз болған түрклер Көк тәңри, күн, ай, жулдыз, таў хәм теңизлер сыяқлы хәр қыйлы аспан денелерине, тәбият көринислерине хәм сондай-ақ, хайўанатларға да сыйынған».¹

Бундай жағдайлардың көриниси адам атлары қурамында да көринеди. Мәселен, нәрестениң туўылыў уақтына яғный, түнде ай сәўлеси жарық болған уақытта туўылса: Айжарық, ай толған түнде туўылса: Айтолды х.т.басқа да мәнилерде қойылады. Ай сөзи ер адамлар хәм хаял-қызлар исмлеринде өнимли қолланылады. Өйткени, қызлар айдың сулыўлығына, оның толысыўына теңеп сүүретленеди. Туўылған қыз айдай сулыў, гөззал болсын, айдай жоқары болсын деген нийетлерде исмине қосып қояды. Келтирилген сөз қызлардың исминиң бас бөлегинде келсе өзиниң туўра мәнисинде, мысалы: Айжамал-(айдың жамалы, сулыўлығы) Атқа шыққан ақ миялы Айжамал...(Бийбигүл. 20-б); Айгүл-Анаң Хатирадур, жеңгеңиз Айгүл...(Бийбигүл. 20-б); Айжан-Қәндеклиде Жипек, Айжан қыз болур...(Садаға.18-б); Айша-Бақанлыда Айша, Кенегес Балжан...(Садаға. 18-б); Айзада-Еки көзиң қанға толды Айзада...(Айзадаға. 113-б) х.т. басқа сыяқлы исмлер қолланылған болса, ал ай сөзи адам атының соңғы (кейинги) позициясында келгенде өзиниң туўра мәнисинен бираз алыслап, көбирек еркелетиўшилиқ мәнини билдирип келеди. Бирақ, бул улыўма алыслап кетеди дегени емес. «-ай -хаяллар исми қурамында гөззал, шырайлы, ер адамлар исминде бахытлы, мәртебели мәнилерин аңлатады. Айырым исимлер

---

¹ Бул силтеме. О.Т.Сайымбетовтын FҚарақалпақша адам атларының қойылыў өзгешеликлериг деген мақаласынан алынды. Тил билиминин гейпара мәселелери. Н., Билим. 1994. 44-б.

курамында жаңа ай туўғанда, ямаса ай толысқан түнде туўылған бала мәнилери де аңлатады».¹ Мысалы: Ҳилалай-(толысқан ай мәнини билдиреди) Ҳилалай, Айсәнем йәне Мәлийка...(Садаға. 18-б) исминде F-айF сөзи өзиниң туўра мәнисине бираз жақын болса да бәрибир ол исимниң Ҳилола сыяқлы варианты да қолланылады. Сондай-ақ, бул сөздиң еркелетиўшилиқ, әлпешлеў мәниси: Абылай-Қәлимбет, Ермәмбет, Ҳәсен, Абылай...(Бардур. 40-б) исминде де айқын көринеди. Өйткени келтирилген исим ер адамларға байланыслы қолланылады. Әдетте ер адамларды айға теңеп тәрийплемейди ямаса сүүретлемейди. Бул жерде көбирек жалпы халықтың аўызеки сөйлеў тилиндеги -әй жанапайынан пайда болған ҳәм сол мәнисине жақын келеди (Бахытәй, қәйнимәй т.б).

«-әй» аффиксоиды шығысы жағынан аспан денеси «ай» сөзинен алынған болыўы мүмкин. ...Қарақалпақ тилиндеги ол ерлерге ҳәм хаял-қызлардың атларында еркелетиў мәнисинде келедиF. 2

Буннан басқа аспан денелерине байланыслы шығармада күн сөзине қосымта қосылыўы менен Күниней-Қаңлыда Жаңыл қыз Күникей билән...(Садаға. 17-б) ҳәм жұлдызлар аты, яғный Зухра жұлдызының атын қызларға исим етип береді: Зухра-Ләйли Зухра киби ол сәхиб тәмиз...(Бир жанан. 9-б) исми де қолланылған. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тили антропонимлери курамында Зухра қызлар исминиң синоними ретинде: Шолпан исмиде қолланылады. Екеўи де бир жұлдыздың еки түрли атамалары, мәнилери бирдей яғный «жарқыраған сулыў жұлдыз» деген мәнилерди билдиреди.

Дүньяға келген нәрестеге исим қойыўда халқымыз турмысында әжайып дәстүрлери бизге шекем сақланған. Сондай дәстүрлердиң бири бул туўылған нәресте өзиниң исми менен туўылыўы, яғный анығырақ айтқанда нәрестениң туўылғанында денесиндеги қосымша яки артықша белгилери менен туўылыўы ҳәм усы белгилери бойынша исим қойыў. Буны адамлар Алла тааланың күдирети деп билген. Соның ушын ол денесиндеги белгилери бойынша

¹ Э.А.Бегматов. Ўзбек исмлари.(изоҳли луғат) Т.,Ўзбекстон миллий энциклопедияси,1998. 585-б

² О.Сайымбетов. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н.,Билим. 2000.47-б

аталмаса, исим қойылмаса ол нәрестеге аўыр болады ямаса көп кеселге шатылады деп ойлаған. Бундай исмлер хәзирги қарақалпақ тилинде де өнимли қолланылады. Денедеги артықша белгилерге байланыслы Артық, Артықбай хәм Артықгүл т.б. Шығармадағы: Артық-Артық бий Шамурат йәне Қарлыбай...(Бардур. 40-б) исмин буған мысал етип келтириўге болады. Бул исимниң қойылыўының себеби баланың қол яки аяқ бармақлары артық(алтаў болып туўылыўы) болыўына байланыслы қойылады. Сондай-ақ, қулағының қасында артықша ети бар болса да оған Артық ямаса, Сырғабай, Сырғагүл т.басқа исимлерин берген. Бундай исимлер тилде жүдә көп ушырасады. Мәселен, пердели болып туўылса оған: Пердебай, Пердегүл хәм Пердахан т.басқа да, шашы менен туўылса: Шашлы, Шашлыбийке, т.басқа сыяқлы исимлер қойылады. Бирақ, шашы менен туўылса бундай исимлерди тек ғана қызларға береді. Келтирилген белгилерден басқа да нәрестениң денесинде хәр қыйлы қалы, меңи т.басқа да болыўы мүмкин. Бул бойынша Э.Бегматов: «Балаға Тажы, Анар, Қалбай сыяқлы исимлердиң берилиўи түркий халықларда жүдә әйемги әдетлерден болып оған көп дәўирлерден бери өзбеклерде де әмел қылғанын көремиз, организмде қандай да бир белги менен туўылған нәресте әлбетте соған сай рәўиште аталады» деген пикирин келтиреді¹.

Бундай белгилерге байланыслы қойылған қарақалпақша адам атлары хәзирги тилде өнимли қолланылады хәм нәрестениң өзиниң тәбийй исми менен туўылыўы, бундай исимлер ҳаққында Г.Әлниязова өзиниң адам атлары бойынша ислеген мийнетинде: «Түркий тиллердеги мең хәм парсы тилиндеги хол (қал) сөзлери жәрдемінде дүзилген адам исимлери де қарақалпақ тилинде көплеп ушырасады. Халқымызда әйемги дәўирлерден баслап-ақ, меңли, қаллы бала бахытлы болады деп есапланған, нәрестеге сулыўлық хәм гөззаллық рәмзи болған мең, қал сөзлерин исим етип берген...» деген баҳалы пикирин айтады. 2

Бундай исмлерге тилимиздеги көплеп исмлерди мысал ретинде келтириў мүмкин. Меңли қызларға: Меңлигүл, Меңлихан, Меңлибийке т.б. Меңли ер

¹ Э.Бегматов. Номлар ва одамлар. Т., Фан. 1966. 36-б.

² Г.Әлниязова. Қарақалпақ исимлери. Н., Қарақалпақстан. 2003. 10-б.

балаларға: Меңлибай, Меңлимурат т.б. Ал, қаллы болып тууылған қыз хәм ул перзентлеримизге: Қаллыбийке, Қалбай т.б. Шығармада бундай исимлерге төмендигидей адам атларын келтирип өтейик: Қәллибек-Келди Қәллибектин үйине филхал...(Көриң. 48-б); Қәлмен-Қәлмен, Жәлмен бизге қарамай кетип...(Яранлар. 53-б); Қәлменбай-Қәлменбайдың қызы молла Нәбийра...(Нәбийраға. 22-б) т.б. сыяқлы қал сөзлериниң қосылыуы менен жасалған ер адам атлары өнимли қолланылған. Ал, хаял-қызлар исминде келген атлар болса улыуа қолланылмаған. Нәрестениң денесиндеги нарға байланыслы Анар-Қолдаулыда Алма, балғалы Анар...(Садаға. 17-бе) сыяқлы исимлер қойылған. Усындай белгилердиң бири нәрестениң денесиндеги таж белгиси. Халықтың, адамлардың түсиниги бойынша тажы менен тууылған нәресте келешекте бай, дәулетли, тажлы болады деп түсинеди. Соның ушын оған сол белги бойынша исим бериледи. Мәселен: Тәжибай, Тәжимурат, Тәжигүл, Тәжихан т.б. шығармада таж сөзи менен жасалған мынадай исим қолланылған: Тәжи-Атасы Әбил кәтқуда, молла Тәжидур ағасы...(Қыз Ораз. 30-б).

Бундай дәстүрлер халықта жүдә көплек ушырасады. Дәстүрлер әсиресе исим қойуу дәстүрлери бирден белгили бир дәуірлерде пайда болған деп айтуу қыйын. Өйткени олар ата-бабалар өтмиши, тил тарийхы, дәстүрлери т.б. менен әсирлер бойы қәлиплесип келген. Хәр бир ата-ана шаңарағының қууанышы, өмириниң дауамшысы болған нәрестени жақсы нийетлер менен тәрбиялап камалға жеткереди. Оны ата-анасының мақтанышы болып жетилисиуин қәлейди. Сауатлы, билимли, ой-өрисе кең болып, елине, халқына пайдасы тийетуғындай инсан болууын әрман етеди. Бунның ушын оған ең дәслеп тәрбиялық әхмийетке ийе болған, жақсы исимлерди таңлап қояды. Соның ушын бурын жасап өткен белгили инсанлар, атақлы шайырлар, ел басшылары х.т.басқалардың исмлерин арнап қойуу дәстүри де бар. Сол исимлерди қойуу менен бала сол исмине сай, сол уллы адамлардай болып жетилиссин деген нийетте бериледи. Бундай дәстүрлер менен байланыслы

болған исимлер қатарына хәзирги тилдеги көплек адам атларын келтириў мүмкин. Бердах, Әжинияз, Ерназар т.б.

Ал, Әжинияз шығармаларында қолланылған бундай исимлер сол дәуір ушын да хәзирги ўақытта да жийи қолланылады. Мәселен, шығыс халықларының классик шайырлары болған: Фердаўсий-Отыз бес йыл язды Фердаўсий дәстан...(Нәсийхат. 103-б); Фузулий-Фузулий, Фердаўсий дүньяға мәлим...(Нәсийхат. 105-б); Мақтымқулы-Әрман билән өтти ол Мақтымқулы...(Нәсийхат. 103-б); Хафыз-Хожа Хафыз, Наўайыдан сабағын...(Барды. 60-б); Наўайы-Хожа Хафыз, Наўайыдан сабағын...(Барды. 60-б) сыяқлы белгили адамлар атлары келтирилген. Бул қосық қатарларындағы Хафыз, Наўайы усаған лақаплары Хафыз Шеразий, Алишер Наўайы шайырларының әдебий лақаплары. Сондай-ақ, шығармада батыс халықларының уллы ойшылларының да исимлери келтирилген. Бирақ, олар халықтың сөйлеў тилине сәйкес түрде өзгерислерге ушырап өз тилимизге қолайластырылған. Мәселен: Әләсту-(Аристотель) Дейдилер әйемде өттиллер Әләстур...(Нәсийхат. 103-б); Әфлатун-(Плутон) Асманыў зәмийни билди Әфлатун...(Нәсийхат. 103-б) т.б. сыяқлы исимлер келтирилген. Бирақ, негедур бул исимлер өнимли қолланылмайды. Булар тек халық массасына кең тарағанлығы көринеди.

XIX әсир қарақалпақ халқының турмысында үлкен өзгерислер болғаны тарийхтан белгили. Қарақалпақ халқының классик шайырлары елде ағартыўшылық ислери менен кеңнен шуғылланды. Шығыс еллериниң әжайып үлгидеги тәкирарланбас шығармалары хәм дәстанлары аўызеки үлгиде кең тарқалды. Хәттеки, айырым шығармалары сюжетлери аңыз, әпсана формасында халықтың санасында узақ сақланды. Әсиресе шығармаларының қаҳарманлары, олардың ерлик ислери, ашықлық мухаббаты, бир-бирине болған садықлық т.б. усаған образлары, олардың исимлери жақсы тәсирлер қалдырған. Шығармадағы қолланылған усындай исимлер хәзирги қарақалпақ тили ушында тән. Мәселен Фердаўсийдиң «Шахнама» дәстаны қаҳарманлары өзиниң ерлик, мәртлик ислерине сай сүүретилген. Мысалы: Рустем-Йигитлери бардур Рустем

сыпатлы...(Бардур. 39-б); Жәмшийд-Жәмшийднің зубдәхәси ол Абдулла ханы...(Садаға. 18-б) т.б. Буннан басқа да ашықлық тымсаллары Ләйли-Мәжнун, Юсип-Зулайха, Тахир-Зухра т.б. сыяқлы ашықлар исимлерин де нәрестеге арнап қояды. Бундай қахарманлардың исимлери көбірек шаңарақта егиз перзентлер тууылған жағдайларда исим етип берилиу дәстүрлери бар. Өйткени, тууылған қыз перзент болса Ләйлидей, Зухрадай сулыу, ақыллы болсын деген нийет пенен ал, ул перзент Мәжнүндей, Тахирдей ер жүрек, батыр болыуын тилеп қояды. Және бул исимлер айтылыуы жағынан да бир үнлес болып есапланады. Шығармада Ләйли-Ләйли Зухра киби ол сәхиб тәмиз...(Бир жанан. 9-б); Мәжнүн-Мисли Мәжнүн сүйген Ләйли яңлыды...(Яңлыды. 16-б); Фархад-Шийрин, Фархад, Үзирә, Ұамық, Хұрлиха...(Садаға. 18-б); Шийрин-Шийрин, Фархад, Үзирә, Ұамық, Хұрлиха...(Садаға. 18-б); Тахир-Тахир киби хәр қыялға дөнермен...(Бар енди. 28-б); Зухра-Ләйли Зухра киби ол сәхиб тәмиз...(Бир жанан. 9-б); Хамра-Аңа ашық болған Хамра...(Йоқты. 21-б); Шәхсәнем-Шәхсәнем, Ләйлидей жүрип пәрәуан...(Бар пәрий. 11-б); Зулейха-Болсын ол Зулейха сендин садаға...(Садаға. 17-б); Сәнем-Мисли Сәнем киби болсын...(Хәр кимсәнің яры болсын. 6-бе) т.б. Сондай-ақ, шығармадағы айырым тарийхый шахсалардың исимлери де жийи қолланылады. Мысалы: Искендер-Искендер Зулхарнайын киби дәуранлы...(Бардур. 40-б); Шыңғыс-Хәш ким өтпес залымлықта Шыңғыстан...(Нәсийхат. 104-б); Гөрүғлы-Гөрүғлыдек әреб атлы, хайбатлы...(Бардур. 39-б); Кәмирән-Хиратның патшасы йәне Кәмирән...(Садаға. 18-б); Бәзирген-Хәк Бәзирген яратқанға ялбарып...(Аналар. 62-бе) т.б. сыяқлы тарийхта өзлериниң атларын қалдырған адамлардың исимлери келтирилген хәм бул хәзирги күнде де жийи қолланылады.

Нәресте дүньяға келсе, шаңарақ ағзалары, аўыл, ел, халық үлкен куўанышқа бөленеди. Ең дәслеп оған исим қойыудың әжайып үрп-әдет дәстүрлери бизге шекем жетип келген. Базы да сондай жағдайлар да болған шаңарақта гилең қыз перзент тууыла берген. Нәтийжеде ул перзент тууылыу ата-ананың үлкен үмит хәм әрманына айланып қалған. Адамлар бундай

жағдайда ул балаларға қойылатуғын исмлерди туўылған қыз нәрестеге берген. Анығырақ етип айтқанда қыз перзент «ул» сөзинен жасалған исим менен аталған. Буннан соны көриўге болады исимлердиң үрп-әдет дәстүрлер, арзыў тилеклер менен хәм адамлардың психологиялық ойлары менен тиккелей байланысының бар экени. Бул исимлерди бериў менен ендигиси ул болсын деген махсетти гөзлеп қояды. «Шаңарақта гилең қыз туўыла берсе кейингисине «Улбосын», «Уғыл» деп ат қойыў, жин-шайтанды безиктиреди, яғный жаўыз әрўақ «ул туўылған»-деп алданады хәм өзиниң хәрекетлериниң нәтийжесизлигинен пушайман жеп буннан былай дарымайтуғын болады деген махсетти гөзлеген».¹ Бул дәстүрлерде де диний түсиниклер менен байланысы бар экени көринеди. Бундай мазмундағы қызлар исимлери хәзирги тилде де өнимли ушырайды. Буған тилимиздеги көплеген қызлардың атларын айтыўға болады. Мыс: Улбосын, Үмитгүл, Үмитай, Дәметкен т.б. Шығармадағы айырым исимлерди келтирип өтейик. Мәселен: Ултуўған-Соркөлде Ултуўған, етекте Жамал...(Садаға. 17-б); Уғылжан-Уғылжан исмиңдур, сен жаным бийке...(Садаға. 17-б); Үзилдик-Майпозда Үзилдик, Қәнекей билән...(Садаға. 17-б); Ул болыўына дәме етип: Дәмегүл, Дәмехан, Дәметкен исмлериниң қысқарған формалары: Дәмеш-Қазақта Меңеште көп, Дәмеште көп... (Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б); Жин шайтан алжассын, жаңылыссын деп: Жаңыл-Қаңлыда Жаңыл қыз Күнекей билән...(Садаға. 17-б) т.б. сыяқлы меншикли адам атлары қолланылған. Ал, егер кенинен ул перзент туўылса да оған исим бериў дәстүрлери де өзгеше. Ата-ана қуўанып, оған: Қуўаныш, Қуўандық, Сағындық, Сүйиндик т.б. исимлерди қояды. Сүйин-Айнақул, Аймурза, Сүйин орысы...(Көриң. 49-б) т.б.

Сондай-ақ, шығармадағы айырым исимлер бир ўақыттың өзінде хәм исим ретинде хәм титул сөз, атақ ретинде де қолланылған. Мәселен, шығармадағы Султан, Мырза, Мәлийка исимлерин алып қарайық. «Султан-феодаллық жәмийетте хәким, патша, хан. II. Ер батыр. III. Жақсы хасылҒ мәнилеринде

---

¹ Г.Әлниязова. Қарақалпақ исимлери. Н., Қарақалпақстан. 1997. 39-б.

қолланылады.¹ Соның менен бирге шаңарақта нәресте туўылса оған Султан исми де бериледи. «Султан-шах, хўкимдар, патша. Исимлер қурамында жоқары мәртебели, уллы, келешеги айдын мәнилерди билдиреди. Айырым исимлерде султан сөзи хэзирети Султан(Ахмат Яссаўий) қэбирин ямаса басқа муқаддес орынларды зиярат қылғаннан кейин туўылған бала, яғный султанның саўғасы мәнилерин де билдиреди».² Султандай елди басқарып, белгили адам болсын деген нийетте қойылады. Султан-Бул қазаққа хан болып өткен екен Султан сыйық...(Шықта жан. 68-б). Сондай-ақ, «Қарақалпақ тилиниң сөзлик составында айрықша адам атларының составында «мырза» сөзи жийи қолланылады. Бул «эмирзада» сөз бирикпелериниң фонетикалық варианты болып есапланады. Усы сөз бирикпесиниң биринши «эмир» бөлеги араб тилинен өзлескен болып «эскер басы, хэким» деген мәнилерди аңлатады. Ал, екинши бөлеги парсы сөзи болып «тухым, әўлад» деген мәнини береди. Солай етип, «эмирдиң тухымы» деген мәни келип шығады».³ Мырза титул сөзи жеке турып та, басқа сөзлер менен дизбеклесип келип те адам аты бола алады. Мәселен шығармадағы: Аймурза-Аннақул, Аймурза, Сўйин орысы...(Көриң. 49-б) исми қурамында соңғы бөлеги болып келген хэм өзиниң тийкарғы мәнисинен бираз алыс. Мэлийка исми де өзиниң тийкарғы мәнисинде патшаның қызын мэлийка деп атайтуғын болған. Бул исимде титул сөзден жасалған, тийкарынын қызларға байланыслы қойылады. Шаңарақта қыз перзент туўылса оған патшаның қызындай сулыў, ақыллы мэлийкадай болсын деген нийет пенен берилетуғын болған болыўы мүмкин: Мэлийка-Хилалай, Айсэнем йэне Мэлийка...(Садаға. 18-б). Буннан басқа да титул, атақ сөзлерден жасалған, бий, бек сөзлерин айтып өтиўге болады. Бирақ бул сөзлер жеке турып исим бола алмайды, тек басқа сөзлер менен ғана дизбеклесип келип адам атларын жасай алады. Бий атағы ХХ эсир басларына шекем үлкен атаққа ийе мәртебели адам болған. Ғ-бий, бег сөзлери 1917 жылларға шекемги ел басқарыўшы адамлардың эмелин аңлатып, сол адамлардың атларына қосылып

¹ Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. IV том. Н.,Қарақалпақстан.1992. 224-б

² Э.А.Бегматов.Ўзбек исмлари.(изоҳли луғат) Т.,Ўзбекстон миллий энциклопедияси,1998. 585-б

³ Шәмшетов Ж. Исминиздиң мәнисин билесиз бе? Н.,Қарақалпақстан. 1997. 44-б.

айтылган ҳам хәр қыйлы хызметлерди атқарған. Бул еки сөздің шығысы бир деп жуўмақ шығарыўға болады¹. «Бек шәхәр яки ўәлаят хўкимдары жоқары мәртебели әмелдар. Дәслеп, үлкен, жоқары сыяқлы мәнилерди аңлатқан».² Демек келтирилген бий, бек сөзлериниң дәслепки ўақытларда адам атларына қосып берилиўи бул нәрестениң үлкейип уллы мәртебели болсын деген нийетти гөзлеген болыўы мүмкин. Соңынан тек адам атларының қурамында еркелетиў мәнисинде берилген. Мәселен шығармадағы: Әўезбий-Ағамыз Әўезбий, кәткуда Самурат...(Яранлар. 54-б); Назарбек-Арзымны эшиткил саҳиб Назарбек...(Тушти. 21-б); Төрөбек-Ургенч йуртында бегим Төрөбек...(Бозатаўлы нәзәлим. 12-б) т. б. Соның менен қатар ҳаял-қызларға қойылатуғын исимлердиң қурамында да бий сөзи айрықша қолланылады. Қарақалпақ тилиндеги ҳаял-қызларға байланыслы меншикли атларының қурамындағы бийке, бийби сөзлери бий сөзи менен тиккелей шығысы бир. Басқа түркий тиллеринде бул бека болып қолланылады. «Бека - хўкимдардың, жоқары мәртебели әмелдардың ҳаялы, үй бийкеси».³ Ал ҳәзирги ўақытта тилимиздеги ҳаял-қызлардың атларының қурамында еркелетиў мәнисин береді.⁴ Ҳәзир бул сөз өзиниң тийкарғы мәнисинен бираз алыслап кетген. Мәселен: Бийби сөзиниң қосылыўы менен: Бийбигүл-Ақылы кәмил, саҳиб тәмиз Бийбигүл...(Бийбигүл. 19-б); Бийбизада-Ашамайлы қызы Бийбизада бар...(Садаға. 18-б); Хўрбийби-Қазаяқлы Жаңыл Хўрбийби билән...(Садаға. 18-б); Жанбийби-Шўйитте Ырысбийке, Жанбийби билән...(Садаға. 18-б); Айбийби-Бессары Нурбийке Айбийби билән...(Садаға. 18-б); бийке сөзиниң қосылыўы менен: Ханымбийке-Тәрийпин дийейин хан Ханымбийке...(Садаға. 17-б); Ырысбийке-Шўйитте Ырысбийке, Жанбийби билән...(Садаға. 18-б); Нурбийке-Бессары Нурбийке Айбийби билән... (Садаға. 18-бет) тағы басқа.

Бундай титул атақ сөзлерди исимлерге қосып берилиўиниң де себеби бар. «Түркий тиллериндеги хан, арабша султан, парсыша шах сөзлери жәрдемінде

¹ Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н.,Билим. 2000. 47-б

² Рахматуллаев.Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т., Университет. 2000. 43-б.

³ Рахматуллаев.Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т., Университет. 2000. 43-б.

⁴ Сайымбетов.О. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н.,Билим. 2000. 48-б.

пайда болған исимлер де тилде белгиліл орын тутады».1 Мәселен, шығармада: Шанияз- Мухаммәниз Шанияз еки иниме...(Сәлем дегейсең. 66-б); Шамурат-Артық бийи, Шамурат йәне Қарлыбай...(Бардур. 40-б); Нәдирша-Мәдрәхим Нәдирша бердилер азап...(Нәсийхат. 104-б) т.б. сыяқлы исимлер қолланылған болса, бул исимлер негизинен шах сөзи менен басланады ямаса тамамланған. Шахниз, Шахмурат, Нәдиршах болып, соң х сеси қысқарып редукцияға ушырап, түсип қалған. «хан, қан- хұкимдар, басшы, патша. Исимлер қурамында уллы мәртебелі, итибарлы, үлкейип елге басшы болсын мәнилери аңлатады. Хан сөзиниң хана, дәргах, несийбе деген мәнилери де бар.»2 Хаял-қызлар исимлеринде де келеди: Ханымбийке-Тәрийпиң дийейин хан Ханымбийке...(Садаға. 17-б); Қарақалпақ исимлери ишинде -бай қосымтасы арқалы жасалған исимлери де көпшиликти қурайды. Бунда ата-ана өзиниң перзентиниң келешекте қурғын, бай-дәўлетли болсын деген нийетти нәзерде тутқан. Бирақ, шығармадағы барлық исимлерде де бул бай сөзи өзиниң негизги мәнисинде деп болмайды. Мәселен: Байтурсын-Қызыман Байтурсынның атым Меңеш...(Әжинияз бенен Қыз Меңештиң айтысы. 123-б), Байбахт-Мен аралап көрмишәм Байбахты улы Қадыр сыйық...(Шықты жан. 68-б) т.б. Бул келтирилген исимлерде бай сөзи өзиниң негизги мәнисинде берилген, яғный ата-ананың перзентине бай, дәўлетли болсын, қурғын турсын ямаса бахытқа, несийбеге бай болсын деген арзыў әрман тилеклери анық көнринсе, ал шығармадағы буннан басқа: Қарлыбай-Артық бийи Шамурат йәне Қарлыбай...(Бардур. 40-б); исминде бәлки нәрестениң туўылған ўақтындағы жағдайға анықлап айтқанда қар жаўып турғанда туўылған. Соның ушын да усы тақилеттеги исим берилген болыўы мүмкин. Нурлыбай-Төренияз бий және хәким Нурлыбай...(Бардур. 40-б) исминде қойылыў себеби бар. Нәресте нурға, жарықлыққа бай болсын деген мәниде бунда көбинесе абстракт мәни басым. ҒНур-парсыша ер адамлар исми, мәниси жақтылық, жарқыраўҒ.3

¹ Г.Әлниязова. Қарақалпақ исимлери. Н.,Қарақалпақстан. 2003.9-б.

² Э.А.Бегматов.Ўзбек исмлари.(изоҳли луғат) Т.,Ўзбекстон миллий энциклопедияси,1998. 586-б

³ Что в имени твоём. Газет. На посту. 2006. 6-июнь. №22(3651)

Келтирилген Қарлыбай, Нурлыбай исмлеринде бай сөзи өзиниң негизги мәнисинен алыслап, көбирек молшылық, көп болғай деген мәнилерде келген. Ал: Аралбай-Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан...(Садаға. 18-б); Ўәйисбай-Ўәйисбай алдына барышын көриң...(Көриң. 48-б) т.б. сыяқлы исимлер курамында бул бай сөзи тек аффиксоид хызметинд хәм еркелетиўшилиқ мәниде де қолланылған. Демек, келтирилген сөз хәр қыйлы мәнилерде келе береді. Жоқарыда айтылған шах сөзи де усындай өзиниң мәнисинен бираз алыслап кеткен. Бай сөзи менен қарама-қарсы мәниде келетуғын кул сөзи де өз мәнисинен басқаша болып қолланылған. «кул-хызметши, ғулам, кул; тоба етиўши, сыйыныўшы. Бул сөз исимлердиң бас хәм ақырғы бөлегинде қосылады хәм тийкарынан алланың бендеси, қулы, мөмин, мусылман мәнилеринде келеди».¹ Демек, буннан көрингениндей бул исимниң балаға берилиўи көбинесе диний дәстүрлер менен байланыслы. Себеби хеш ким туўылған перзентиниң кулдай болыўын тилемейди. Қаракул-Қәллибек, Қаракул екки иниси...(Көриң. 49-б); Аннакул-Аннакул, Аймурза, Сүйин орысы...(Көриң. 49-б).

Әжинияз шығармаларында қолланылған қарақалпақша адам атларының қойылыў дәстүрлери хәр қыйлы. Онда пүткил халықтың арзыў-әрманлары, нийетлери келешекке болған исенимлери т.б. дәстүрлери анық көринеди. Перзентине бахытлы, дәўлет яр болғай деп: Бахыт-Тийеклиде Бахыт, ырғақлы Айжан... (Садаға. 18-б); Дәўлетяр – Дәўлетярдек шүжәәтли, ғайратлы...(Бардур. 39-б): халықтың махсети, мурады болғай деп: Халмурат-(Халықмурат) Қазы Халмураты азыр заманы...(Көриң. 49-б); кәдеми, туўылыўы қутлы келген болғай деп: Қутлымурат-Қутлымурат, Ўәйисбайға дад етип...(Көриң. 48-б); Қыз перзент туўылса сулыў, шырайлы болыўын тилеп: Ақсулыў-Мүйтенде Ақсулыў, Маңғытта Гүлзар...(Садаға. 17-б); Жамал-(арабша жүзи көркли деген мәниде) Соркөлде Ултуўған етекте Жамал...(Садаға. 17-б); минези жақсы, әлпайым мийзамкеш болсын деген нийет пенен: Жипек-Қәндеклиде Жипек

---

¹ Э.А.Бегматов. Ўзбек исмлари.(изохли луғат). Т., Ўзбекистон миллий энцклопедияси. 1998. 586-б

деген қызлар бар...(Садаға. 18-б); билимли, дана болсын деп Пазылбек-(арабша дана, билимли) Пазылбектиң атасы йоқ...(Пазылбек. 69-б) т.б. сыяқлы нийетлерди гөзлеп исим берсе, және нәрестениң туўылған күни яғный, ҳәпте күнлериниң қайсы күнинде туўылыўына байланыслы да исим бериледи. Мысалы: Дүйсен-Өлтир көк ийтиңди Дүйсен қәндекли...(Дүйсен қәндекли. 110-б) т.б. сыяқлы исимлер хәзирги тилде де жийи гезлеседи. Сәрсенбай, Пийшенбай, Жумабай ҳ.басқа.

Ж У Ы М А Қ

Улыўма алғанда, Әжинияз шығармалары тилдиң басқа да нызамлықлары менен бир қатарда, антропонимлери ҳаққында да қунлы мағлыўмат беретугын дереклердиң бири. Оның шығармаларынан ҳәзирги күнде кең қолланылып киятырған адам атлары менен бирге, өзи жасаған дәўирде қолланылған, бизге таныс емес болған адам атларын да көрийге болады. Адам атларын, оған тийисли басқа да атлардың, әсиресе, белгили бир дәўирдеги олардың тил қурамындағы қолланылыў өрисин, олардың тарийхый шығысын, қурылысын т.б. тәреплерин үйрениўге болады. Бирақ бул жумыста олардың барлық тәеплерин толығы менен үйренилип шығылды деп айта алмаймыз. Солайда биз буларды үйрениў арқалы ең алды менен тилимиздиң тарийхын, оның раўажланыў заңлықларын ҳәм жәмийеттиң, мәденияттың жанлы тилге соның менен қатар адам атларының қойылыўындағы дәстүрлерине болған тәсирин көрийге болады. Себеби, адам атлары да халықтың турмысы менен бирге жасап, әҳмийетли орынды тутады.

Шығармада ҳәзирги әдебий тилге тән болған көпшилик адам атлары толығы менен ушырасады. Бирақ, оларды бирдей, ямаса өзгериссиз қолланылған деп айтыўға болмайды. Себеби, олар бир қанша дәрежеде фонетикалық, грамматикалық қурылысы ҳәм семантикалық мәнилери бойынша өзгешеликлерди өзінде жәмлегенин көрийге болады.

Қарақалпақ антропонимлериниң тарийхына нәзер салсақ ол ерте дәўирлерди өз ишине алады. Тилимиздеги адам атлары да лексикалық бирликлер сыяқлы жәмийеттеги өзгерислер менен бирге басқа тиллердиң тәсирлерине де ушырап өзгерип ямаса жаңадан қосылып барады. Шайыр шығармаларының тилинде қолланылған адам атларының лексикалық қурамын таллағанымызда, онда белгили бир аймақта бурыннан қоңсы болып жасаған урыў, қәўим, елатлар, халықлар түрли усылларда өз-ара бир-бири менен түрлише мүнәсәбетте болған. Сиясий-экономикалық, мәдений-ағартыўшылық, диний-этникалық т.б. байланыслар бул халықлардың тиллерине де тәсир еткен. Шығармаларда түркий тиллерине тән исимлер менен бирге араб, парсы ҳәм

тәжик, ал айырымлары болса ески грек, еврей тиллеринен өзлескен адам атлары да көптеп ушырасатуғынын көріп өттік.

Шайыр шығармалары қурамында ер адамлар хәм хаял-қызлар исимлери өнімлі қолланылған. Олардың мәнилик хәм структуралық тәреплери хәзирги әдебий тилден онша көп парықланбайды. Солай да, олардың қойылыуында бир-биринен айырмашылықтары бар. Шығармаларда адам атларының қолланылыуының тағы бир өзгешелиги бул адамның жеке аты менен бирге оның лақаптары, титулы менен қоса атап көрсетиуі. Мысалы: Дүйсен қәндекли, Қазы Халмурат, Артық бий т.б. Сондай-ақ, исимлердің қысқартылған формаларда қолланылыуы. Мыс: Дәмеш, Меңеш, Хәжеке, Әжеке т.б.

Адам атларының өзінде халықтың көп ғана үріп-әдет, салт-дәстүрлери, диний көз-қараслары, рууһый дүнья танымы, мәдениаты хәм арзыу-әрманлары сақланып қалған. Хәттеки, айырым тарийхый уәқиялар адам атлары менен аталатуғын болса, адам аты арқалы өтмиш, тарийх айнасы көринери сөзсиз. Мәселен Әжинияз жасаған дәуірде қарақалпақ халқының турмысында көп өзгерислер болып өткени тарийхтан белгили, олардың сиясий турмысында Ислам дининиң тутқан орны хәм сол тийкарларда нәрестениң қулағына исим бериуі дәстүрлери. Әсиресе, исимлердің де диний түсиниклерге тийкарланып қойылыуы т.б. жадайлары көринеди. Бул бойынша жумыстың үшінши бабында кең түрде сөз етилген еди. Ал, енди Шығыс халықларның әжайып үлгидеги шығармаларының тутқан орны, олардағы қахарманлар образлары, сол тийкарда хәттеки исимлердің берилиуі усаған дәстүрлери де көринеди. Бундай дәстүрлердің елеге шекем дауам етип киятырғанын көриуге болады. Булар қарақалпақ тилиндеги антропонимлер тарийхынан дерек бериуіши материаллар ретинде хәзирги күнде әхмийетли орынды туттады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. Әжинияз (Зийўар) таңламалы шығармалары Н.,Қарақалпақстан. 1988. 152 б.
2. Әлниязова.Г. Қарақалпақ исимлери. Н., Қарақалпақстан. 2003.
3. Баскаков.Н.А. Каракалпакский язык. Ит. М., 1951.
4. Бегматов.Э.А. Ўзбек исмлари. Т.,Қомуслар Бош тахрирляти. 1991.
5. Бегматов.Э.А. Номлар ва одамлар. Т., Фан.
6. Бегматов.Э.А. Ўзбек исмлари маноси.(изохли луғат). Т.,Ўзбекистон миллий энцклопедияси. 1998. 608 б.
7. Бердимуратов.Е. Даўлетов.А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Фонетика, Лексикология. Н., 1979.
- 8.Бердимуратов.Е. Ҳазирги қарақалпақ тили. Лексикология. Н.,Қарақалпақстан. 1994.
9. Доспанов.О. Қарақалпақ исимнамасының айырым мәселелери. Еркин Қарақалпақстан. газ. 1995. 5-август. №123-124.
10. Доспанов.О. авторлар менен. Қарақалпақ исимлери. Н, 1994.
- 11.Даўлетов.А. Қудайбергенов.М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. Н.,Қарақалпақстан. 2001. 76 б.
- 12.Камилов.К. Имянаречения у киргизов в прошлом и настоящем. Сб.Ономастика Средней Азии. Фрунзе.,1980.
- 13.Мәмбетов.К. Қарақалпақлардың этнографиялык тарийхы. Н.,Қарақалпақстан. 1995. 228 б.
- 14.Насыров.Д. Доспанов.О. Қарақалпақ әдебияты шығармаларының тили.Н.,Билим.1995.72 б.
- 15.Нажимов.А. Қарақалпақ ономастикасының базы бир мәселелери. Еркин Қарақалпақстан. газет. 1992. 19-май
- 16.Пирназаров.А. Күнхожа, Әжинияз, Садық шығармаларында қолланылған дәретиўшилиқ усылар. Н.,Билим. 2000. 144 б.

- 17.Пахратдинов.Қ. Қарақалпақ ономастикасының әхмийетли мәселелери. Түркий тил билиминиң әхмийетли мәселелери. Илимий мақалалар топламы. Н., 2005.
- 18.Рахматуллаев.Ш. Ўзбек тилиниңг этимологик луғати. Т.,Университет. 2000. I.т.
- 19..Рахматуллаев.Ш. Ўзбек тилиниңг этимологик луғати. Т.,Университет. 20003. II.т.
- 20.Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атларының курамы ҳәм курылысы. Канд. дисс-я. Н., 1998.
- 21.Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақша адам атларының қойылыў өзгешеликлери. Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Илимий томлам. Н., Билим. 1994.
22. Сайымбетов.О.Т. Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары. Н., Билим. 2000. 72 б.
- 23.Сайтов.Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Н., Қарақалпақстан. 1989. 80 б.
- 24.Смамутов.Қ. Өз тилимизге айланған араб-парсы сөзлери. Устаз.газет. 2003. 17-апрель. №16. /249/
- 25.Селяметов.Л.М. Имя и легенда. Ономастика Средней Азии. Фрунзе. 1981.
- 26.Толстова.Л.С. Топоними и этноними в антропоними каракалпаков. Ономастика Средней Азии. Фрунзе. 1980.
- 27.Шәмшетов.Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Н., Қарақалпақстан. 1994.
- 28.Шәмшетов.Ж. Исмиңиздиң мәнисин билесиз бе? Н.,Қарақалпақстан. 1997.
- 29.Ҳамидов.Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Н.,билим. 1974.
- 30.Ҳамидов.Ҳ. Ески қарақалпақ тилиниң жазба дереклери. Н.,Қарақалпақстан. 1985.

31.Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм морфология. Н.,Билим. 1994. 451 б.

32.Что в имени твоём. На посту. Газет. 2006. 6-июнь. 22